T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EZ-ZEMAHŞERÎ VE EL-UNMÛZEC ADLI ESERİ

İmran ARSLAN
15912002

Danışman
Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EZ-ZEMAHŞERÎ VE EL-UNMÛZEC ADLI ESERİ

İmran ARSLAN
15912002

Danışman
Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "*ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri*" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

26/06/2018
İmran ARSLAN

KABUL VE ONAY

İmran ARSLAN tarafından hazırlanan "*ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri*" adındaki çalışma, 26/06/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**,** Arap Dili ve Belegatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR (Başkan)

Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi M. Nafi ARSLAN (Üye)

ÖNSÖZ

İletişimin en önemli unsurlarından biri olan dil insan hayatının vazgeçilmezlerindendir. Bir dilin korunması ve doğru kullanılması için o dilin kaidelerinin öğrenilip unutulmaması gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olması, tarih boyunca Arapça'ya çok büyük bir önem verilmesini sağlamıştır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in mesajlarını anlamak Arapçanın özelliklerini bilmekten geçmektedir.

Dolayısıyla ilk dönem Arapça dil çalışmaları Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması ve anlaşılması için başlatılmıştır. Daha sonra bu çalışmalar nahiv ilmi altında müstakil bir ilim haline gelmiştir. Zamanla bu alanda el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796), el-Kisâî (ö. 189/805), el-Ferrâ (ö. 207/822), el-Muberrid (ö. 286/900) ve ez-Zeccâcî (ö. 337/949) gibi pek çok dil âlimi yetişmiştir. Bunlardan biri de Arap dili ve belâgatı alanında çok meşhur eserleriyle tanınan Zemahşerî (ö. 538/1143)'dir. Zemahşerî *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eserleriyle nahiv alanında önemli bir boşluğu doldurmayı başarabilmiştir. Kendisinden sonra gelen nahiv âlimlerinde de büyük etkisi olmuş bir âlimdir.

Bu çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte araştırmanın kavramsal çerçevesi ve Zemahşerî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumu genel olarak ele alındı. Aynı zamanda nahiv ilminin tanımı, doğuşu, Zemahşerî'ye kadar yapılan nahiv çalışmaları ve nahiv eserlerin telifinde kullanılan yöntemlere değinildi ve kısa bilgiler verildi. Birinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları, öğrencileri ele alındı ve eserleri tanıtıldı. İkinci bölümde ise *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eser genel bakış ve ayrıntılı incelenmesi olmak üzere iki ana başlık altında incelendi. Bu iki ana başlık altında *el-Unmûzec fi'n-Nahv*'in ismi, yazılış amacı, muhtevası, yöntemi, kaynakları ve özellikle de eserde yer alan kısa tarif ve istişhâdlar açısından değerlendirildi. Ayrıca nahiv ilmindeki yeri ve etkisi de tespit edilmeye çalışıldı. Sonuç kısmında tüm

çalışmada elde edilinen veriler bir araya getirildi ve bir takım önerilerlerde bulunuldu.

Tez konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın yürütülmesinde büyük katkı sağlayan, emeğini ve bilgisini esirgemeyen, değerli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ'ye teşekkürlerimi ve hürmetlerimi sunarım. Ayrıca öneri ve yardımlarını eksik etmeyen Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR ve Dr. Öğr. Üyesi M. Nafi ARSLAN hocalarıma, dostlarım Arş. Gör. Ahmet ARSLAN ve Arş. Gör. Bahattin ABAK'a en kalbi duygularımla teşekkür ederim.

İmran ARSLAN
Diyarbakır 2018

ÖZET

Hicri V. asrın sonlarında ve h. VI. asrın başlarında İslam âleminin yetişdirdiği büyük âlimlerinden olan Zemahşerî, büyük bir müfessir, muhaddis ve nahiv âlimidir. Zemahşerî islâmî ve alet bilimleri literatüründe önemli bir yeri haizdir. Bilhassa nahiv alanındaki görüşleri ile kendisinden sonraki âlimleri etkilemiştir. Bu çalışmada bu denli bir müellifin hayatı, ilmî ışahsiyeti ve nahiv ilmi hakkında yazdığı *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eseri incelenmiştir.

Zemahşerî'nin nahiv ilmine yeni başlayanlar için yazdığı bu eserde nahiv kaidelerini öz bir şekilde ele almıştır. Daha sonra bu kaideleri âyet ve meşhur örneklemeler ile pekiştirmiştir. Bağdat nahiv ekolüne mensup olan Zemahşerî görüşlerinin çoğunda Basralıların görüşü doğrultusundadır. Ancak mümkün mertebe bu eserinde tartışmalara yer vermemiştir. Müellifin bu veciz eseri isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu eserin en önemli kaynağı Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eseridir. Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eseri, muhtasar olarak yazılan eserler için adeta bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Bu eser birçok kere şerhedilmeye mazhar olmuştur. Aynı zamanda eskilerden beri medreselerde Arpaça öğrenimi için okutulan bu eser doğu medreselerinde hala okutulmakta ve talebeler tarafından ezberlenmektedir. Bu bakımdan *el-Unmûzec*'in nahiv alanında öğrencilere büyük katkısı olmuştur. Bu çalışmayla bu derece önemli olan bir eser akademik olarak incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Arap Dili, Nahiv, Zemahşerî, el-Mufassal, el-Unmûzec

ABSTRACT

Zemahshari one of the great scholars raised by the Islamic world in the end of the Hijri V. century and the verse of hijri VI century. He is a great mufassir, muhaddis and scholar in Arabic language. Zemahshari has an important place in the literature of Islam and linguistics. Especially with his views in the Arabic syntax area, he influenced the subsequent scholars. In this study, the life and scientific personality of the author and hes book *al-Unmûzec fi'n-Nahv* are examined.

Zemahshari, in this work, has dealt with the grammatical bases in a certain way. He then strengthened these bases with Quranic verses and famous examples. It belongs to the Baghdad gremer school. Many of the views fit the views of the Basra school. However, as far as possible, this work has not included any discussion. This short work of the author is composed of three parts; name, verb and letter. The most important source of this work is Zemahshari's al-Mufassal. Zemahshari's *al-Unmûzec fi'n-Nahv* was accepted as a turning point for the short works. This work has been described many times. At the same time, this work, which was taught to learn Arabic in the meditations, is still taught in eastern medallions and memorized by students. In this respect, *al-Unmûzec*'s contribution to the students in the field of Arabic syntax has been great. In this study a work of such importance has been studied academically.

Keywords

Arabic Language, Arabic Syntax, Zemahshari, al-Mufassal, al-Unmuzec

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VII**
GİRİŞ **1**
I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ **1**
II. ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM **6**
III. NAHİV İLMİ **11**

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI **31**
1.1.1. İsmi, Künyesi, Lâkâbı ve Nisbesi 31
1.1.2. Doğum Yeri ve Ailesi 32
1.1.3. Şahsiyeti 34
1.1.4. Seyahatleri 36
1.1.5. Mezhebi 39
1.1.6. Vefatı 40
1.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ **41**
1.2.1. İlmî Hayatı 41
1.2.2. Hocaları 42
1.2.3. Öğrencileri 45
1.3. ESERLERİ **47**
1.3.1. Dil İle İlgili Eserleri 49

1.3.2. İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri 55
1.3.3. Sadece İsimleri Bilinen Eserleri 58

İKİNCİ BÖLÜM

EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV'E GENEL BİR BAKIŞ 60
2.1.1. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti 60
2.1.2. Yazılış Amacı 63
2.1.3. Ana Bölümleri 65
2.1.4. Yazma Nüshaları 71
2.1.5. Basıldığı Yerler 72
2.1.6. Şerhleri 73
2.1.7. Hâşiyeleri 76
2.2. EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV'İN AYRINTILI İNCELENMESİ 78
2.2.1. Muhtevası 78
2.2.2. Yöntemi 80
2.2.3. Tarifleri 81
2.2.4. Kaynakları 100
2.2.4.1. el-Kitâb: 101
2.2.4.2. el-Mufassal: 102
2.2.4.3. Diğer Eserler: 103
2.2.5. İstişhâdı 103
2.2.6. Örneklemeleri 106
2.2.7. İhtilaflara Yaklaşımı 108
2.2.8. Etkisi 110
2.2.9. Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi 111
SONUÇ 114
KAYNAKÇA 117

KISALTMALAR

b.	İbn
Bkz.	Bakınız
BÜİFD.	Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
c.	Cilt
çvr.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DÜİFD.	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EAÜİFD.	Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	Hicri
HRÜSBE.	Harran Üniversitesi Soyal Bilimler Enstitüsü
Hz.	Hazreti
İA	İslam Ansiklopedisi
m.	Miladi
MEB.	Milli Eğitim Basımevi
MÜSBÜ.	Marmara Üniversitesi Soyal Bilimler Enstitüsü
nr.	Numara
Nşr.	Tahkik Yapıp yayınlayan
ö.	Ölümü
r.a.	Radıyallahu anh
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi Vesellem
sy.	Sayısı
tsz.	Tarihi belirtilmemiş
vb.	ve benzeri
YTÜSBE.	Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
yy.	Yayın yeri belirtilmemiş

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu başlık altında çalışmanın kavramsal çerçevesi çizilmiş ve çalışma hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Aşağıda arştırmanın bu genel takdimi dört madde halinde yapılmıştır. Bu maddeler: a. Araştırmanın konusu, amacı ve önemi b. Araştırmanın yöntemi c. Önceki araştırmalar d. Kaynakları şeklindedir.

a) Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

‘‘*ez-Zemahşerî ve el-Unmûzec Adlı Eseri*’’ isimli bu çalışma, Zemahşerî’nin hayatını ortaya koymayı ve *el-Unmûzec* adlı eserini nahiv ilmi açışından incelemeyi amaçlamaktadır. Birçok ilmin yanında Arap gramerinde de otoriteleşen Zemahşerî’nin nahiv alanında telif ettiği bu eser, Arap dilinde en önemli kaynaklardan birisi haline gelmiştir.

Nahiv ilminin asıl amacı dili hatadan korumaktır. Başta Hz. Muhammed (s.a.v.) hata yapan birini gördüğünde; “Bu kardeşiniz hata etti onu irşad edin”[1] buyurması dilin doğru kullanımına ne kadar önem atfedildiğini göstermektedir. Tâbiîn döneminde ise Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin harekelerinin yanlış okunması üzerine Hz. Ali (r.a.) (ö. 40/660) ve Ebu’l Esved ed-Duelî (ö. 67/686) tarafından ilk dil çalışmaları başlatılmıştır. Ayrıca Ebu’l Esved ed-Duelî’nin talebeleri tarafından yapılan çalışmalar neticesinde Arap dilinde önemli gelişmeler meydana gelmiş, el-Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi döneminde gramer kuralları oturmaya başlamıştır. Daha sonraları Basra ve Kûfe ekolleri gibi dil ekolleri meydana gelmiştir. Teliflerinin üzerinden çok zaman geçmesine reğmen kıymetini kaybetmeyen,

[1] Abulvâhid b. Ali el-Halebî, Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, **Merâtibu’n-Nahviyyîn**, (Nşr. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrahim), Dâru’n-Nehda, Kahire, tsz., s.5.

günümüzde bile okunan ve okutulan gramer eserleri ortaya çıkmıştır.[2] Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından istifade edilerek yazılan bu gramer kitaplarının asıl hedefi Arap Dilini, her türlü bozulmadan korumak ve sâfiyetini muhafaza etmekdir. Zemahşerî'nin *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleri de bu çalışmaların en önemlilerinden kabul edilmektedir. Burdaki en önemli etken Zemahşerî'nin daha önceki eserlerde görülmeyen bir tertip ve telif inceliğini, bu eserlerinde ortaya koymuş olmasıdır.

Çalışmamızın amacı Zemahşerî'nin kendisi tarafından *el-Mufassal*'ından ihtisar ettiği *el-Unmûzec* adlı eserini inceleyip, doğru bir şekilde ilim dünyasında tanıtımını yapmaktır. Araştırmalarımız neticesinde eser hakkındaki birçok bilgiyi teyit ve tesbit ettik. Bunun ötesinde farklı alanda eser bırakan Zemahşerî'nin özellikle *el-Unmûzec*'i telif ederken kullandığı yöntemi tesbit edilmeye çalışıldı. Bunun yanı sıra oldukça öz olan tanımlarını ve nahiv alanında ne gibi katkılar sağladığını ortaya koymayı hedefledik. Aynı zamanda müellefin ilim dolu hayatı ve birbirinden değerli eserleri hakkında bilgi vermek de çalışmanın amaçlarındandır.

Sadullah el-Berde'î (ö. 609/1212) *el-Unmûzec* hakkında: ''Bugüne kadar hiçbir yerde bu eser gibi bir eser zuhur etmemiştir. Kısa ve özlü olmasına rağmen bütün nahiv konularında okuyucuyu ikna etmeye sahip bir çaptadır. Ayrıca nahiv kurallarına dair çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.'' diyerek bu eserin önemine atıfta bulunmuştur.[3]

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eseri kısa ve özlü olmasına rağmen nahiv alanında taşıdığı önemden, araştırmamızın amacı ve önemi anlaşılmaktadır. Adını zikrettiğimiz bu eser hakkında ülkemizde daha önce her hangi bir çalışma yapılmamış olması bizi böyle bir araştırma yapmaya sevk etmiştir.

b) Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada bilimsel verilere ulaşabilmek için araştırılacak olan konunun bünyesine uygun yöntemle hareket edilmiştir. Bilindiği gibi bütün çalışmalarda en

[2] Mustafa Öncü, **Fethu'l Esrar fi Kitâbi'l İzhar Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBÜ, İstanbul, 2009, s.1-2.

[3] Sadullah el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik 'alâ Metni Unmûzec li'z-Zemahşerî fi'n-Nahv**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır, 2016, s.4.

azından önce konu hakkında bilgi toplamak ve sonra da bunları işleme koymak üzere iki aşama bulunmaktadır. Bu araştırmada da bu iki aşama sırasıyla takip edilmeye dikkat edilmiştir. Konuyu bütüncül bir bakış açısıyla ele alma gayretinin yanı sıra, sadece var olan bilgileri aktarmanın ötesinde ferdi açıklamalarla konu daha anlaşılır bir şekle getirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin kavramsal çerçevesine ve Zemahşerî'nin yaşadığı döneme temas edilmiştir. Ayrıca nahiv ilminin tarihçesine ve nahiv eserlerinde kullanılan yöntemler hakkında genel bir bilgi arz edilmiştir. Birinci bölümde hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eseri, ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Tüm bu bilgiler de sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Çalışmamızda *el-Unmûzec*'te yer alan âyetlerin mealleri Diyanet İşleri Başkanlığının meali esas alınarak anlam verilmiştir.

Çalışma konusunun doğal bir sonucu olarak ez-Zemahşerî kelimesi metin içinde çok sık geçmektedir. Bu sebeple telaffuz kolaylığı için ez-Zemahşerî kelimesi yerine Türkçe kullanımına uygun olan Zemahşerî kelimesi kullanılmıştır.

c) Önceki Araştırmalar

Bilindiği gibi Zemahşerî pek çok ilim alanında çalışmalarda bulunmuş ve eser yazmıştır. Bu sebepten onunla ilgili müstakil birçok tez ve makale çalışmaları yapılmış ve yapılmaktadır. Daha önce yapılan bu çalışmaların bazıları şunlardır:

Zemahşerî'nin gramer yönüyle alakalı olan, e*d-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî* adlı eser büyük öneme sahiptir. Bu eser Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî tarafından 1971 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır. es-Sâmerrâî'nin bu önemli eseri altı bölümden meydana gelmektedir. Eserin girişinde Zemahşerî'nin yetiştiği bölge, hayatı, hocaları ve öğrencileri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde başlangıcından Zemahşerî'nin dönemine kadar nahiv ilmi ile ilgili yazılan bazı eserlere atıfta bulunulmuştur. İkinci bölümde onun ilmî konumundan ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde onun delil getirebilmedeki kabiliyetinden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde Mu'tezile mezhebine mensup

olmasının araştırmalarındaki etkisine değinilmiştir. Beşinci bölümde de nahiv ve dil derslerindeki belirgin özellikleri zikredilmiştir. Son bölümde ise nahiv görüşünden ve derslerinden bazı örnekler sunulmuştur.

İstanbul Üniversitesinde 1973 yılında Ali Özek tarafından hazırlanan *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri* isimli doktora tezi Zemahşerî ile ilgili önemli bir çalışmadır. Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Zemahşerî'nin yaşadığı dönemin siyasi, kültürel ve dini durumlarına değinilmiş ve bu bölgede Zemahşerî ve dil ile ilgisi olan bazı âlimlerden kısaca bahsedilmiştir. Birinci bölümünde Zemahşerî'nin hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümünde Arap dilinde lügat çalışmaları ve *Esâsu'l-Belâğa* ele alınmıştır. Zemahşerî'den önce yapılan lügat çalışmaları ve bunların çeşitleri de araştırılmıştır. Tarih sırasına göre ve özgün örnekleri zikredilerek ele alınan bu çalışmaların ortaya koyduğu yenilikler ve sistemler kısaca belirtilmiştir. Ayrıca bunların arasından *Esâsu'l-Belâğa* ayrıntılı bir şekilde incelenerek Zemahşerî ve eserinin Arap lügatçılığındaki yeri tespit edıilmeye çalışılmıştır.

Zemahşerî ile ilgili bir diğer çalışma ise Libya'da Fatih Üniversitesinde 1982 yılında Abdu'l-Hamîd Kâsım en-Neccâr tarafından ez-*Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî* adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışma da birinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Zemahşerî'nin mûtezililik yönünden ve Mu'tezile'nin ilkelerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde Zemahşerî'nin âlimler ve yöneticiler arasındaki konumu zikredilmiş. Dördüncü bölümde de nahiv yönüne değinilmiştir. Daha sonra son bölümde ise Zemahşerî'nin nahiv yönteminden bahsedilmiştir.

Zehra yılmaz tarafından 1996 yılında Konya Selçuk Üniversitesinde *ez-Zemahşerî ve el-Mufassal* isimli yüksek lisans tezi konuyla ilgili önemli bir çalışmadır. Yazar bu tezin giriş kısmında Zemahşerî'nin yaşadığı asır hakkında genel bir bilgi vermektedir. Birinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerinden bahsetmiştir. İkinci bölümde ise Zemahşerî'nin *el-Mufassal fî İlmi'l-Luga* adlı eseri genel özellikleri, eserde izlenen metot, kullanılan malzeme ve kaynakları açısından incelenmiştir.

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Harun Özel tarafından 2014 yılında hazırlanan *Zemahşerî ve Nahiv İlmindeki Yeri* adlı yüksek lisans tezi, Zemahşerî'nin nahiv ilmindeki önemini göstermektedir. Bu tezde, Zemahşerî'nin etkilediği ve etkilendiği şahıslar, Arap gramerine katkıları, görüşleri ve nahiv alanındaki yeri ele alınmıştır.

Diyarbakır Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2014 yılında Zübeyir Aslan tarafından hazırlanan *Sadullah el-Berde'i'nin Hadâiku'd-Dekâik Adlı Eseri* adlı yüksek lisans çalışması da konumuzla alakalı yeni bir çalışmadır. Fakat yazar bu çalışmada Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eserinin *Hadâiku'd-Dekâik* dışında sadece el-Erdebîlî'nin *Kitâbu Şerhi'l-Unmûzec* adlı şerhine ulaşabildiğini söylemiştir. Bu çalışmamızda ise ikinci bölümde değinildiği gibi *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eserin çok sayıda şerhleri mevcuttur. Bu şerhlerin çoğu Bâbânzâde İsamail Paşa'nın (ö. m.1920) *Hediyyet'ul-'Ârifîn Esmâu'l-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn* ve Carl Brockelmann (ö. m.1956) *Tarîhu'l-Edebi'l-'Arabî* adlı eserlerinde geçmektedir.[4] Üstelik tezin yazarı bu kitaplardan birçok yerde dipnotlar vermiştir. Bu çalışmada şerhlere ulaşmamış olması ve bunun yanı sıra ulaşmadığını söylemiş olması çalışmanın eksikliği olsa gerek.

Bunların dışında çok yönlü bir âlim olan Zemahşerî ile ilgili daha pek çok çalışmanın olması muhtemeldir.

d) Kaynakları

Yapılan bu çalışmada birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Zemahşerî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki bilgiler için özellikle meşhur biyografi yazarların eserlerine başvurulmuştur. *el-Unmûzec* için hem bu biyografi eserlerine hem de *el-Mufassal* ve bu eser üzerine yazılmış olan İbn Ya'îş (ö. 643/1245) ile İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*, adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca el-Berde'î'nin, *el-Unmûzec* üzerine yazdığı *el-Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhinden ve *el-Unmûzec* üzerinde yazılmış diğer şerhlerden de yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra *el-Unmûzec* gibi muhtasar olan İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinden ve

[4] İsmail Paşa el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn Esmâu'l-Mu'ellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn**, Daru'l-İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut, tsz, c.2, s.565; Carl Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, (Nşr. Abdulhalîm en-Neccâr-Ramazan Abdu't-Tevâb), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1977, c.5, s.228-229.

onun şerhlerinden de istifade edilmiştir. *el-Unmûzec fi'n-Nahv* eserini bu kaynaklarla mukayese etme imkanı da bulunmuştur. Bu durum Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı bu eserinin daha iyi analiz edilmesine olanak sağlamıştır.

Bu çalışmada yukarıda zikredilen önceki çalışmalardan da büyük oranda yararlanıldı.

II. ZEMAHŞERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Zemahşerî'nin yaşadığı asır, h. V. asrın sonlarıyla VI. asrın (m. 11/12) başlarıdır. Bu asır, Abbâsiler devletinin hüküm sürdüğü döneme (m. 750-1258) denk gelmektedir.

Zemahşerî'nin yaşamış olduğu bu dönem, şahsiyetinin ve bilimsel yönlerinin şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Zira bu asırlar siyasi, sosyal ve kültürel bakımdan birçok değişimin olduğu dönemlerdir. Zemahşerî'yi daha iyi tanımak ve tanıtmak için doğduğu ve yetiştiği bu dönemi takdim etmekte fayda vardır. Bu nedenle Zemahşerî'nin hayatına geçmeden önce yaşadığı dönemin gerek siyasi gerekse sosyal ve kültürel durumları hakkında kısa bir bilgi sunulmuştur.

i. Dönemin Siyasi Durumu

Zemahşerî, h. 467-538 (m. 1075-1144) seneleri arasında yaşamıştır.[5] Bu dönem doğu İslam coğrafyasında üst üste birçok siyasi olayın gerçekleştiği bir zamandır. Bu sebepten Zemahşerî'nin yaşadığı bu dönemde, dünyanın değişik yerlerinde hüküm süren birçok İslam devleti mevcut idi.[6]

Bu dönemde hüküm süren en önemli devlet hilafet sahibi olan Abbâsi devletidir. Abbâsiler Zemahşerî'nin döneminde siyasi çöküntü ve bölünmüşlük içerisinde idi. Bunun en önemli belirtilerinden birisi yaşadığı bu kısa dönem içerisinde beş kişinin Abbâsi hilafetine gelmiş olmasıdır. Bu halifeler sırasıyla şunlardır:

---

[5] Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât**, (Nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikr, Lübnan, 1979, c.2, s.279-280; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.402.

[6] İbrahim Hasan Hasan, **ed-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'î**, Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1995, c.3, s.7.

el-Muktedâbillah Abd b. Muhammed el-Kâim, 457-487/1065-1095 yılları arasında Abbâsi devletinin başında bulunmuştur. el-Mustazhirbillâh Ahmed b. el-Muktedî, 487-512/1095-1119 yılları arasında hüküm sürmüştür. el-Musterşidbillâh el-Fadl b. el-Mustezhir, 512-529/1119-1135 yılları arasında halifelik yapmıştır. er-Raşidbillah el-Mansur b. el-Musterşid 529/1135 sadece bir yıl halifelik yapabilmiştir. el-Muktefâbillâh, Muhammed b. el-Mustezhir, 529-555/1135-1160 yılları arasında Abbâsi devletinde hüküm sürmüştür.[7]

Abbâsilerdeki bu çöküntüden ötürü bu coğrafyada çeşitli devletler ortaya çıkmıştır. Zemahşerî'nin yaşamış olduğu Hârizm bölgesine, çok sayıda İslam toplumu yerleşmiştir. Bu toplumlardan birisi Selçuklulardır (429–552/1038-1158). Abbâsi halifeleri ile ilişkileri iyi olan Selçuklular, Abbâsi hilafeti üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Zemahşerî'nin yaşamış olduğu dönemde Selçuklulardan beş kişi hükümdarlık yapmıştır. Bu hükümdarlar, Sultan Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Ebu'l-Feth Melikşah (ö. 485/1092), Nâsıruddîn Mahmud (ö. 487/1094), Ruknuddîn Ebu Muzaffer Beryaruk (ö. 498/1105), Giyaseddin Ebu Şuccâ' Muhammed (ö. 511/1118) ve Mu'izziddin Ahmed Sencer (ö. 522/1157) dir.[8]

Zemahşerî'nin memleketi olan Hârizm'e egemen olan başka bir devlet ise Hârizmşahlardır. Bu devlet yaklaşık olarak h. 470 ile 670 (m. 1078/1272) yılları arasında Horasan'dan Maveraunnehir'e kadar uzanan bölgede hüküm sürmüştür. Hârizmşahlar, başlangıçta küçük bir emirlikten oluşmakta idi. Daha sonra giderek güçlenip, Selçukluların yerini almışlardır. Selçukluların hâkim olduğu bölgelerde kendi bayraklarını dalgalandırmıştır. Halife'den, selefleri Selçukluların yerine kendi adlarını hutbede okumalarını istemiştir.[9]

Zemahşerî, Hârizmşahlar devletini kuran Anuş Tekin ailesiyle çağdaştır. Zemahşerî'nin hayatı buyunca onlardan üç kişi hükümdarlık yapmıştır. Bunlar, Anuş Tekin (ö. 490/1097) (470-490/1078-1097), Kutbeddin Muhammed b. Anuş Tekin (ö.

---

[7] Ebû Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, (Nşr. Ömer Abdussellâm Tedmîrî), Dâru'l- Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1987, c.35 s.326, c.36, s.301; Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmail b. Ömer, İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Nşr. Ali Şiri) Mektebetu'l-Me'ârif, Beyrut, 1991, c.12, s.135, 180.

[8] İbn Kesîr **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c.12, s.56.

[9] Hafız Ahmed Hamdî, **ed-Devletu'l-Havazmiyye ve'l-Moğol**, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, tsz., s.20-22.

521/1127) (490-521/1097-1127) ve Alaaddin Atsız b. Muhammed b. Anuş Tekin (ö. 551/1156) (521-551/1128-1156) dir. Zemahşerî bu hükümdarlar ile sıkı bir dostluğu olmuş ve onları kasîdelerinde övmüştür.[10]

ii. Dönemin Sosyal Durumu

Abbâsi devleti döneminde insanlar genel olarak hâssa (havas) ve âmme (avam) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu grublar da kendi içinde çeşitli gruplardan meydana gelmekteydi.[11]

Önemli şahıslardan meydana gelen hâssa (Havas) grubu kendi içinde beş sınıfa ayrılmaktadır.[12]

Âmme (Avâm) grubu ise sınırlanmayacak kadar çoktur. Zira bunlar çok farklı milletlerden oluşmaktadır. Bu sebepten bu grup da genel olarak kendi içinde iki kısma ayrılmıştır.[13]

Abbâsilerin bu zayıflama dönemde en önemli olaylardan biri Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki çekişmelerdir. İranlı Büveyhoğlulları ve Mısır Fatimilerinin kurulması ile İslam âlemindeki Şîiliğin nüfuzu bir hayli gelişmiştir. Bu da Sünniliği olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu olaylar Abbâsilerde de büyük bir yıpranmaya neden olmuştur. İşte Sünnilik böyle edilgen bir durumdayken h. V. asrın ortalarında kurulan

[10] Ahmed b. Muhammed el-Hûfî, **ez-Zemahşerî**, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1966, s.14.
[11] Corci Zeydan, **Târihu't-Temedduni'l-İslâmî**, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, tsz., c.1, s.89.
[12] Bu sınıflar: a) Halife: Halife toplumun dini ve siyasi lideridir. İnsanlar halifelik makamında olan kişiye büyük bir saygı gösterir ve itaat ederdi. b) Halife ehli (Hâşimoğlları): Bu kişiler, Halifeden sonra insanlar arasındaki en önemli kişilerdir. c) Devlet adamları: Bunlar, vezirler, kâtipler ve komutanlar gibi devlet erkânı olan kişilerden oluşmaktadır. d) Ehlü'l-Büyütât: Hâşimoğulları dışında nesepleri peygambere veya kureyşoğullarına dayanan kişilerdir. Halife bunları gözetip hediyeler verir ve meclisine davet ederdi. e) Tevâbu'l-Hâssa: Hâssa tabakasına tabi olan grubtur. Bunlar da kendi içinde dört kısma ayrılmıştır. 1. Cünd: Askerler. 2. Avân: Halife ve devlet adamlarının yanında bulunan ve onların meclislerine katılan, akıllı ve kültürlü insanlardır. Günümüzdeki danışmanların görevlerini yaptıklarını söyleyebiliriz. 3. Mevâlî: Köleler topluluğudur. 4. Hadem: İsimden de anlaşıldığı gibi hizmetçiler grubudur.
[13] Bu iki kısım: 1. Hâssaya yakın olanlar: Bunlar edebiyatçılar, şâirler, sanatçılar, fakihler ve değerli şeyler satan tüccarlar (altın, gümüş ve ipek gibi) gibi şahıslardır. 2. Tüccarlar, meslek sahibi olanlar, çobanlar ve diğerleri: Bunlar çiftçiler, fırıncılar, demirciler, kasaplar, marangozlar, dokumacılar, berberler vb. gibi küçük tüccarlarlardır

Selçuklular, Abbâsi devletini toparladığı gibi, Sünniliği de yeniden etkin hale getirmeyi başarmıştır.[14]

Bu dönemde Zemahşerî'ye nisbeten dikkat çeken başka bir bölge de onun memleketi olan Hârizm'in sosyal ve dini durumudur. Hârizm sosyal yönden hayli gelişmiş bir bölgedir. Fakat Hârizm'de yaşayan insanlar arasında din ve mezhep farklılıklarına çokça rastlanıyordu. Dini farklılık bakımından bölgede çok sayıda Yahudi ve az sayıda da Hıristiyan mevcut idi. Mezhep farklılığı ise Horasanlılar genellikle Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olmakla beraber, Hz. Ali'nin çocukları orada çok büyük saygı ve itibar görüyorlardı. Bu sebeple bölgede Şîiler oldukça çoktu. Sicistân ve Herât bölgelerinde Hariciler fazla idi. Nisâbûr'da ise Mu'tezile mensupları olsa da bunların ilk zamanlarda fazla bir tesiri olmamıştır.[15]

Hârizm bölgesinde daha sonra kelam konularında şiddetli tartışmalar giderek bir hayli artmıştır. Zamanla Hârizm, Mu'tezilenin en önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Nitekim Mu'tezile olmayan bir Hârizmli bulmak mümkün değildi. Hârizm âlimlerinin geneli Mu'tezile mezhebini benimsemeye başlamıştır. Hatta zamanla Hârizmî ve Mu'tezilî aynı anlamda (eş anlamlı) kullanılmış ve Hârizm denilince akla Mu'tezile gelmeye başlanmıştır.[16]

Hârizm bölgesinde ameli mezhepler bakımından ise Hanefîler çoğunlukta idi. Sicistân ve Serahs bölgelerinde Şâfiî mezhebine mensup olanlar da vardı. Şîa ile Kerrâmiyye, Hanefîler ile Şâfiîler arasında bazen mezhep taassubu nedeniyle çatışmalar olmuştur.[17]

iii. Dönemin Kültürel Durumu

Zemahşerî'nin yaşamış olduğu dönem ilim ve edebiyatta geçmiş asırların gelişme dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Hârizm bölgesinde birçok edîb, şâir, kâtip ve âlim yetişmiştir. Tüm siyasi yıpranmalara rağmen ilmî çalışmalar hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Devlet yöneticileri âlimleri meclislerine getirmede ve

[14] Zeydan, **Târihu't-Temedduni'l-İslâmî**, c.4, s.351.
[15] Ali Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s.12.
[16] Muhammed Hüseyin Ebû Mûsa **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî ve Eseruhâ fi Dirâsâti'l-Belâğiyye**, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Mısır, tsz., s.31.
[17] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.12.

onlarla istişâre etmede birbirleriyle rekabet etmişlerdir. Bu yöneticiler, âlimleri destekleriyle ilme teşvik etmiştir. Ayrıca devletin çeşitli bölgelerinde medreseler yaptırarak eğitim öğretim faaliyetlerini büyük âlim ve edîplere bırakmışlardır. Medreseler sultanların ve zenginlerin desteğiyle kısa bir zamanda İslam coğrafyasında yayılmıştır.[18]

Zemahşerî, Selçuklu sultanlarından Melikşah ve Müslümanlar arasında ilk resmi medreseyi kuran Ebû Alî Kıvâmuddîn (Gıyâsuddevle, Şemsulmille) Nizâmülmülk (ö. 485/1092) zamanında dünyaya gelmiştir. Nizâmülmülk Bağdat, Nisabur, İsfahan ve Herat gibi birçok değişik yerde medreseler kurmuştur. Bu medreselerin en önemlisi Bağdat'ta kurulan Nizâmiye medresesidir. Bu medresede isimleri ve eserleri dünyaya yayılmış pek çok âlim yetişmiştir.[19]

Melikşah döneminde, birçok ilim alanında önemli bilim adamları yetişmiştir. Örneğin; Felsefe, kelam, dinler tarihi ve mezhepler tarihinde de Gazzâlî (ö. 505/1112), eş-Şehristânî (ö. 547/1179) ve İbnu't-Tufeyl (ö. 581/1186) gibi kendi alanında öncü âlimler yetişmiştir. Dil ilimlerinde ise Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1079), er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1109), Zemahşerî ve el-Cevâlikî (ö. 540/1146) gibi önemli ilim adamları bu dönemde yetişmiş şahsiyetlerdir.[20]

Bu medreselerin yoğun çalışmaları sonucunda ilim ve kültür alanında sağlam bir alt yapı oluşmuştur. Bundan ötürü Nizâmülmülk zamanında yüksek mevki ve makamlara getirebilecek üstün kabiliyetli yazarlar yetişmiştir. Nizâmülmülk'de kendilerini ilme daha çok vermeleri ve geçim sıkıntısıyla meşgul olmamaları için bu şahıslara zengin bir yaşam ve zamanın kötülüklerine karşı güvence vermiştir.[21]

Hârizmşahlar devrinde Zemahşerî'nin doğduğu dönemde Hârizm'de ilmî çalışmalar hareketli bir şekilde devam etmiştir. Hârizmşahlar birçok edîb ve âlimi saraylarına davet ediyordu. Hârizmşahlar devletinde görev almış, bu yoldan devlet

[18] Hamdi, **ed-Devletu'l-Havazmiyye ve'l-Moğol**, s.101-103
[19] Fâdıl Salih es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, Matbaatu'l-İrşad, Bağdat, 1971, s.8.
[20] Bu âlimlerin hayatı için Bkz. Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, (Nşr. İhsan Abbâs), Daru's-Sadr, Beyrut, 1977; ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, adlı eserlerin ilgili bölümlerine.
[21] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.7.

adamlarıyla ilişki kurmuş olan en-Neseî (ö. 303/915): "Hârizm sultanları Farsça ve Arapça konuşa bilen, şiirlerini ve eserlerini Arapça Farsça olarak söyleyip yazan şâirler ve âlimlerle saraylarını ihya ettiler. Onlara fazlasıyla iyiliklerde bulundular ve medreseler açtılar" diyerek Hârizmşahların ilme ve âlime verdikleri büyük öneme işaret etmiştir.[22]

Zemahşerî, Sultan Atsız devrinin (521-551/1127-1156) onlarca senesine tanıklık etmiştir. Atsız'ın hayatının çoğu savaşlar ve siyasi mücadelelerle geçmesine rağmen, ilme ve âlimlere karşı büyük ilgi göstermiştir. Ayrıca güçlü bir edebi kültüre sahip olan Atsız, devrin dili olan Arapçadan çokça etkilenmiştir. Zemahşerî'den, saray kütüphanesi için bir Arapça lügat kitabı yazmasını istemiştir. Zemahşerî onun bu isteği için *Mukaddimetu'l-Edeb* adlı meşhur lügat eserini kaleme almıştır.[23]

III. NAHİV İLMİ

i. Nahiv İlminin Tanımı ve Konusu

نحُو kelimesi نحا fiilinden türemiş bir masdardır. Sözlükte takip etmek, kastetmek, yol ve taraf gibi manalarına gelmektedir.[24] el-Cevherî (ö. 393/1003), nahvin lügat anlamını (قَصَدْتُ قَصْدَكَ أَىْ نَحَوْتُ نَحْوَكَ) misalinde olduğu gibi yönelmek, kastetmek ve örnek almak olarak açıklamaktadır. el-Cevherî (نحوتُ بَصَرِي إِلَيْهِ أيْ صرفتُ) örneğinde ise nahvi yöneltmek olarak beyan etmektedir.[25]

Nahvin terim manası ise, kelimelerin cümle içindeki kullanımları ve bu kullanımlara göre kelimenin sonlarındaki hareke durumundan bahseden bir ilim

[22] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.18.
[23] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.7.
[24] Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, (Nşr. Emin M. Abdulvahâb-M.Sâdık el-'Ubeydi), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1996, c.15, s.309-310; Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, (Nşr. Muhammed Naim), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005, s.1337.
[25] Ebu'n-Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, **Tâcu'l-Luğa ve Sihâhi'l-'Arabiyye**, (Nşr. Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr) Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990, s.2503.

dalıdır.[26] el-Cevherî, nahvin terim anlamını, ‘‘Arap kelâmının ‘irâbı’’ olarak tanımlamaktadır.[27]

Arapça gramer kitaplarında nahvin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebine dair bazı rivayetler zikredilmiştir. Bu rivayetlerin geneline göre bu ismin verilmesinin sebebi, Hz. Ali'nin (r.a.) kelime çeşitleriyle tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebu'l Esved ed-Duelî'ye vertikten sonra ona ‘‘أُنحُ هذا النحوَ’’ (Bunu örnek al) demesidir. Ayrıca Ebu'l Esved ed-Duelî de, gramerle ilgili bazı düzenlemeler yaptıktan sonra öğrencilerine, Hz. Ali'ninkine benzer bir talimat verdiği de rivayet edilmektedir. Böylece Ebu'l Esved ed-Duelî Arap gramerinin cümle yapısı kısmına nahiv adının verilmesinde çok önemli bir katkısı olmuştur.[28]

Nahiv ilminin konusuna gelince, bu ilim ilk zamanlar kelimelerin yapıları ve kelimelerin kökleri gibi sarf ilmiyle alakalı olan konuları da içine alan geniş bir ilim idi. Çünkü ilk dönemdeki Arap diliyle ilgili bütün çalışmalar nahiv ilmi altında yapılıyordu. Daha sonraki dönemlerde ise nahiv ilmi sarf ilminden ayrılarak müstakil bir ilim haline gelmiştir. Kısaca önceleri nahiv ilmi gramerin karşılığı olarak kullanılıyordu. Ancak h. III. yüzyılda sarf/morfoloji sarf ilmi adı altında ayrı bir ihtisas alanı haline gelmiştir. Nahiv ilmi ise daha çok cümle yapısını/sentaksı içine alan bir ilim dalı olmuştur.[29] Günümüzde de Arap gramercileri bu taksimi aynı şekilde devam ettirmektedirler.

Kısaca nahiv ilminin konusu: Kelime ve kelâmdır. Sarf ilmin konusu ise müştak olan kelimedir. Ancak sarf ilminde kelimelerin sığa, i‘lâl, kalb ve ibdâl gibi durumları incenmektedir. Nahiv ilminde ise kelimenin cümle içindeki yeri, vazifesi ve buna göre hareke durumu incelenmektedir.[30]

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm, cahiliye devri şiirleri ve muteahhirun âlimleri tarafından değerlendirmeye alınan hadis-i şerifler nahiv ilminin temel kaynağı

[26] Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, **el-Hasâis fi'l-Luğa**, (Nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru'l-Hadis Beyrut, 2006, s.68; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **el-İktirâh fî 'İlmî Usûli'n-Nahv**, (Nşr. Abdulhakim 'Atiyye-Alâeddin 'Atiyye), Dâru'l-Beyrûtî, Dımışk, 2006, s.23.
[27] el-Cevherî, **Tâcu'l-Luğa ve Sihâhi'l-'Arabiyye**, s.2504
[28] İsmail Durmuş, "Nahiv", **DİA**, İstanbul, 2006 c.32 s.300.
[29] M. Nihad Çetin, "Arap", **DİA**, İstanbul, 1991, c.3, s.296.
[30] İbn-i Cinnî, **el-Hasâis fi'l-Luğa**, s.68; es-Suyûtî, **el-İktirâh fî 'İlmî Usûli'n-Nahv**, s.23.

olmuştur. Nahiv ilminin çalışmaları bu kaynaklar üzerinde yapılmıştır. Zemahşerî'nin eserlerinde göründüğü gibi nahiv âlimleri genellikle eserlerinde bu kaynaklar ile istişhad getirmiştir.

ii. Nahiv İlminin Doğuşu

Cahiliye devrinde ve İslam'ın ilk dönemlerinde, Araplar kendilerinden önceki nesillerden öğrendikleri gibi Arapçayı doğal haliyle konuşuyorlardı. Dolayısıyla onların, kendi dillerini öğreten ve koruyan kaidelere ihtiyaçları yoktu.[31] Araplar arasında ilk gramer çalışmalarının başlamasına neden olan en önemli etken Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunma gayesidir. Ayrıca bu çalışmalar Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadis-i şeriflerin daha iyi ve doğru anlaşılması için başlatılmıştır.[32] Bunun yanı sıra Arapların yabancı milletlere karışması sonucunda büyük bir yaygınlık kazanan lahn olgusunun da büyük bir etkisi olmuştur.

Bu hatalar (lahnlar) ilerleyen dönemlerde daha da artığına dair pek çok rivayetler vardır. Hz. Ömer (r.a.) (ö. 12/644) ile ok atma çalışması yapan topluluğun arasında geçen diyalog bu rivayetlerden birisidir. Bu hadise şöyledir: Hz. Ömer bir gün onların yanından geçerken ok atmadaki başarısızlıklarından dolayı onlara kızmıştır. Bunun üzerine onlarda إنا قَوْمٌ متعلمين ''Biz henüz öğrenmekte olan bir topluluğuz'' diyerek özürlerini talep etmişlerdir. Fakat özürlerini talep ederken, (متعلمون) kelimesini (متعلمين) şeklinde yâ ile mansub olarak ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) onlara kızarak: "Allah'a yemin olsun ki sizin dildeki hatanız, benim nazarımda, atışta yaptığınız hatadan daha kötüdür" demiştir.[33]

Bu tür hatalar zaman ilerledikçe kullanımlar daha da artmıştır. Ta ki bu hatalar Kur'ân-ı Kerîm'in yanlış okumasına kadar varmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in yanlış okunmasına dair birçok örnekler vardır. Bunlardan birisi de; Hz. Ömer (r.a.) zamanında bir Bedevi, sahabenin yanına gelerek Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek istediğini

---

[31] M. Reşit Özbalıkçı **Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Yeri**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2006, S.31-34.

[32] Öncü, **Fethu'l Esrar fi Kitâbi'l İzhar Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği**, s.1

[33] Şihâbuddîn Ebû 'Abdillah Yâkût b. 'Abdillâh el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, **(**Nşr. İhsân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, c.1, s.16-17. Bu olay hakkında eserde yer alan Orijinal ibare şöyledir: مر عمر بن الخطاب رضي الله عنه على قومٍ يُسِيئُون الرمي فقرَّعهم فقالوا: إنا قومٌ متعلمين فأعرض مغضبًا وقال: والله لخطأكم في لسانكم أشدُّ عليَّ من خطأكم في رميكم سمعت رسول الله يقول: (رحم الله امرءًا أصلحَ من لسانه).

belirtmiştir. Bunun üzerine sahabeden biri, ona Tevbe suresini öğretmiştir. Ancak Bedevi Tevbe suresinin, (وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ) *"Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlünden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzakdır."*[34] âyetine gelince رسُولُ kelimesini رسُولِ şeklinde mecrûr okuduğu için âyetin anlamı bozulmuştur. Hâşâ âyetin alamı: "Allah müşriklerden uzak olduğu gibi Hz. Muhammed (s.a.v.)'den de uzaktır" şekline dönmüştür. Bedevi bunu duyunca: "Allah gerçekten Resûlünden beri midir? Eğer Allah, Resûlünden beraat etmişse, ben hayli hayli beraat ederim" demiştir. Bu olay Hz. Ömer'e (r.a.) ulaşınca bedeviyi yanına çağırtmış ve olayı kendisine sormuştur. Bedevi başından geçen olayı Hz. Ömer'e anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.), Bedevi'ye âyetin böyle olmadığını söylemiş ve doğrusunu öğretmiştir. Bu olaydan sonra Hz. Ömer (r.a.), Ebu'l-Esved ed-Duelî'ye dil eğitimine dair bazı kaideler belirlemesini emretmiştir. Ayrıca insanlara Kur'ân-ı Kerîm'i öğretecek kişilerin dil alanında bilgili olmasını da şart koşmuştur.[35]

Nahiv alanında ilk çalışmaları başlatan kişinin Hz. Ali (r.a.) olduğunu ileri süren âlimler vardır. Çünkü ilk olarak Hz. Ali (r.a.) üzerine bazı kurallar yazdığı bir yaprağı Ebu'l-Esved ed-Duelî'ye vermiştir. Yine Hz. Ali'nin ed-Duelî'ye fâilin merfû, mef'ûlun mansub, muzâfun ileyhin de mecrûr olduğunu söylediği rivayet edilmektedir.[36] Fakat nahivde ilk kuralların hilafetle ve Müslümanların çok yoğun işleriyle uğraşan Hz. Ali'ye dayandırılması bazı âlimler tarafından şüpheyle karşılanmıştır.[37]

Bazı nahiv âlimleri arasında ise Arap gramerini ilk ortaya koyan Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğu kanaati hâkimdir. Bu konuda meşhur dil âlimi Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979): "Âlimler nahvi ilk defa kimin koyduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları Ebu'l-Esved ed-Duelî, bazıları da Nasr b. 'Asım el-Leysî (ö. 89/708), bazıları ise Abdurrahman b. Hurmuz (ö. 117/735) olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat

[34] **Kur'ân-ı Kerîm**, Tevbe, 9/3.
[35] Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, (Nşr., İbrahim es-Samerrâî) Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985, s.19-20; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâr'ş-Şa'b, Kahire, 1967, c.1 s.24.
[36] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.18.
[37] Mehmet Nafi Arslan, **'Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî Adlı Eseri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2011, s.14.

bu âlimlerin çoğu nahvin ilk kurucusu Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğu düşüncesindedirler" diyerek âlimler arasında hâkim olan kanaata işaret etmiştir.[38]

Mısırlı eğitimci Muhammed Ayyâd et-Tantâvî (ö. 1277/1861) de "Ebu'l-Esved ed-Duelî'in nahvin ilk temellerini atmış olması, onun nahiv ilmin ilk temsilcisi olarak anılması için yeterli bir nedendir. Çünkü nahiv daha sonraları bu ilk çalışmaların ışığında gelişmiştir" diyerek nahvin ilk kurucusunun Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğu kanaatindeki görüşleri desteklemiştir.[39]

İslam dinimizin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler Arapçadır. Arapçayı doğru okuyabilmek ve anlamak için nahiv ilminin muhtevasını çok iyi bilmek gerekir. Taşköprizâde (ö. 968/1561) ''Nahiv Furûz-u kifâyedendir. Zira kitap ve sünnet ile istidlâl getirebilmek nahve muhtaçtır''[40] diyerek nahiv ilminin önemine işaret etmiştir. Kısaca bu iki temel kaynağı anlamaya bilmek için Arapça dil bilgisi zorunludur. Dolayısıyla İslam dininin bu iki önemli kaynağı nahiv ilminin asıl doğuş sebeplerinden kabul edilmektedir.

iii. Nahiv Ekolleri

İlk nahiv kurallarının belirlenmesinden sonra Basra ve Kûfe ekollerinin çalışmaları gelmektedir. Bu ekollere mensup bilginlerin çalışmaları gramer ilminin tamamlanmasında önemli bir yeri vardır. Basra ve Kûfe ekollerinden sonra ortaya çıkan Bağdat, Endülüs ve Mısır gibi ekolleri Arap dilinin genişlemesi ve tamamlanmasında önemli rolleri olmuştur. Ayrıca Bağdat, Endülüs ve Mısır gibi son dönem ekolleri, Zemahşerî, İbnu'l-Hâcib ve İbn Mâlik (ö. 672/1274) gibi büyük dil bilginleri yetiştirmişlerdir.[41] Bu bilginlerin nahiv ilminde çok büyük bir önemi haiz olan eserleri bulunmaktadır. Bu önemli eserlerden bazıları da meşhur Bağdatlı dil âlimi Zemahşerî'nin *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleridir.

---

[38] Şevki Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2005, s.15.
[39] Abdulkerim Muhammed el-Es'ad, **el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabi**, Mektebetu'l-Dâri'ş-Şevâf Riyad, 1992, s.30-31.
[40] Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrut, 1985, c.1, s.138.
[41] Ahmed Emin, **Duha'l-İslâm**, Mektebetu'l-Usra, Kahire, 1997, c.2, s.283-284.

Aşağıda öncelikle nahiv ekollerinin oluşmasında öncülük eden Basra ekolünden bahsedilmiş. Daha sonra ortaya çıkan Kûfe, Bağdat, Endülüs ve Mısır ekolleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

a. Basra Ekolü: Nahiv alanında ekoller arasında ilk adımlar Basra ekolüne mensup dil âlimleri tarafından atıldığı söylenmektedir. Zira Arap dili kurallarının temellerini atan ve kurulmasını sağlayan onlardır.[42] Basra ekolü dil alanında birçok ilim adamının yetişmesine önderlik etmiş bir ekoldür. Aynı zamanda Kûfe ekolünün ilk temsilcileri de Basra ekolünde yetişmiştir.[43]

Basra ekolünün kurucusu nahiv ilminin esaslarını koyan Ebu'l-Esved ed-Du'elî dir. Ondan sonra ekolün çalışmalarını sürdüren ilk dil bilginleri Abdurrahmân b. Hurmuz, Ebu İshak el-Hadramî, 'İsa b. Ömer es-Sakafî (ö. 149/766) ve Yunus b. Habîb (ö. 182/798) gibi meşhur nahiv âlimleridir.[44]

Basra ekolüne mensup Ebû 'Amr b. el-Alâ' el-Basrî (ö. 154/771) ve Ebû Saîd el-Asmaî (ö. 216/831) tarafından ilk defa halkın ve bedevilerin dil ve edebiyatlarına yönelik çalışmalar başlatılmıştır.[45]

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî ve öğrencisi Sîbeveyhi bu ekolün önde gelen iki büyük simasıdır. Bu iki büyük âlimden sonra el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) ve Ma'mer b. el-Musennâ (ö. 209/824-25) gibi simalar gelmektedir. Daha sonra Ebû Zeyd el-Ensarî (ö. 215/830), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), Ebû Osman el-Mâzinî,(ö. 249/863) el-Muberrid (ö. 286/900) ve İbn Dureyd (ö. 321/933) gibi büyük dil âlimleri bu ekolün savunucuları olmuştur.[46]

Basra mektebinin mensupları çalışmalarında hem semâ hem de kıyasa çok önem vermişlerdir. Kıyasa uymayan sınırlı semâ örneklerini ya şâz kabul etmişler ya tevil etmişler ya da atmışlardır. Bu örnekler için ayrı bir kural koymaya ihtiyaç dahi duymamışlardır. Basra ekolüne mensup âlimler nahiv kaidelerine Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve bozulmamış bedevi Arapların sözlerini delil olarak getirmişlerdir. Onlar

[42] Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk en-Nedim, **el-Fihrist**, Matbaatu'l-İstikâme, Kahire, tsz., s.102.
[43] Emin, **Duha'l-İslâm**, c.2, s.283.
[44] Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", **DİA**, İstanbul, 1992, c.5, s.118.
[45] Ignaz Goldzıher, **Arap Dili Mektepleri**, (Çvr. Süleyman Tülücü), EAÜİFD, 1990, sy.9, s.74.
[46] Hulusi Kılıç, "Basriyyûn", **DİA**, c.5, s.118.

hadisleri nahiv kurallırının tespitinde delil olarak kabul etmemiştir. Bunun sebebini hadislerin manayla rivayet edilmiş olması ihtimalini göstermişlerdir.[47]

Basralıların ve özellikle de Sîbeveyhi'nin kurduğu nahvin kaide ve kuralları, usulleri ve esasları hala geçerliliğini korumaktadır.[48]

b. Kûfe Ekolü: Bu ekolün kurucusu Basralı âlimlerden ders aldıktan sonra Kûfe'ye gelen Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803) olduğu söylenmektedir. er-Ruâsî Basralıların ikinci tabakasından, özellikle de Ebû 'Amr b. el-Alâ' el-Basrî ve 'İsâ b. Ömer es-Sekafî'den gramer dersleri almıştır.[49]

Ebû Ca'fer er-Ruâsî daha sonra Kûfe'ye yerleşerek nahiv dersleri vermeye başlamış ve öğrencileri için *Kitâbu'l-Faysal fi'n-Nahv* isimli eserini yazmıştır.[50] Böylece Basra ekolünün üçüncü tabakasına karşılık gelen, Kûfe ekolünün ilk tabakası ortaya çıkmıştır.

Kûfe ekolünün asıl ekolleşme sürecinin Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî ile olduğu zikredilmektedir. er-Ruâsî'den Nahiv öğrenen el-Kisâî, Basra'ya giderek orada el-Halîl b. Ahmed'in ilim halkasına katılmıştır. Daha sonra hocasına "bu bilgileri nereden aldın." diye sormuştur. el-Halîl b. Ahmed de "Hicâz, Necd ve Tihâme çöllerindeki bedevilerden aldım." cevabını vermiştir. Bunu üzerine el-Kisâî bilgisini genişletmek amacıyla hocası el-Halîl b. Ahmed gibi çöllere yolculuk etmiştir. Basra'ya döndüğünde hocası el-Halîl b. Ahmed'in vefat ettiğini ve Yunus b. Habîb'in yerine geçtiğini öğrenmiştir. el-Kisâî, Yunus'un ilim halkasına katılarak ilmî münakaşalarda bulunmuştur.[51]

el-Kisâî'nin bu fikri mücadelelerinden daha önce ilk ihtilaf Basra'nın temsilcisi el-Halîl b. Ahmed ile Kûfe'nin temsilcisi Ebû Ca'fer er-Ruâsî arasında başlamıştır. Ancak en önemli fikri mücadeleler Kûfeli el-Kisâî ile Basralı Sîbeveyhi arasında devam etmiştir. Bu iki âlimin "Zunbûriyye" meselesi üzerinde yaptıkları

---

[47] el-Es'ad, **el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabi**, s.36; Arslan, **'Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî adlı Eseri**, s.17.
[48] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.248.
[49] Selami Bakırcı-Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001, s.55-56.
[50] Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", **DİA**, Ankara, 2002,c.26, s.345.
[51] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.59.

tartışma çok meşhurdur. Ayrıca Basralı el-Muberrid ile Kûfeli Ebu'l-Abbâs Sa'leb (ö. 291/903) arasında oluşan dil ve edebiyat tartışmaları da bir hayli meşhurdur. Genellikle halifelerin saraylarında geçen bu ilmî tartışmaların, her iki tarafın hem savunucuları hem de karşıtları olmuştur. Basralılar'ın Emevî taraftarı olmasına karşılık Kûfe'nin Bağdat'a yakın olması ve Kûfeliler'in Hâşimîler'e olan sevgileri sebebiyle Abbâsî hanedanı ve vezirleri daha çok Kûfeliler'in tarafını tutmuşlardır. Bu yüzden ihtilafların ilmî olduğu kadar siyasi boyutu da vardır. Bu ekollerin tartışmaları, nahiv âlimlerine dair ilk tabakat kitaplarında ve ez-Zeccâcî'nin *Mecâlisu'l-'Ulemâ*'sında yerini almıştır. Daha sonraki âlimler Basra ve Kûfe ekollerinin münazaraları hakkındaki bu kaynaklardan nakillerde bulunmuşlardır.[52]

Kûfe ekolünün gramer çalışmaları el-Kisâî'den sonra onun öğrencileri olan Ali b. Mübârek el-Ahmer (ö. 194/809) ve Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ gibi gramerciler tarafından devam etmiştir. [53]

el-Ahmer, el-Kisâî'nin gramer bilgilerini ilk derleyen öğrencisidir. el-Ferrâ, bu âlim hakkında şöyle demektedir: "Ben hocam el-Kisâî'nin yanına gittiğimde el-Ahmer onun yanındaydı." Ayrıca bir rivayete göre el-Ahmer nahiv ilminde şâhid olarak kullanılan kırk bin beyit ezberlemiştir.[54] Çok güçlü anlama ve kavrama yeteneğine sahip olan el-Ferrâ ise gençliğinden itibaren çok yoğun bir çalışmayla birçok ilim tahsilinde bulunmuştur. Aynı zamanda el-Ferrâ *Meâni'l-Kur'ân* ve *el-Hudûd fi'n-Nahv* adlı eserleriyle Kur'ân ilimlerine ve Arap gramerine büyük bir katkı sağlamıştır. Öğrencisi Sa'leb "el-Ferrâ olmasaydı Arapça olmazdı, zira o Arapçanın kurallarını tespit etmiş ve Arapçayı kurmuştur." diyerek el-Ferrâ'nın Arap gramerindeki önemine işaret etmiştir.[55]

Bu çalışmalar sonucunda Kûfe ekolü el-Kisâî ve el-Ferrâ önderliğinde h. II. yüzyılın sonlarına doğru Basra ekolünden tamamen bağımsız bir hale gelmiştir. Özellikle el-Ferrâ tarafından ortaya atılan terim ve kaideler Kûfe ekolünü gramerde

[52] Kılıç, "Kûfiyyûn", **DİA**, c.26, s.345.
[53] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.80-81.
[54] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.80.
[55] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.81; Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.192-195.

zirveye taşımıştır. el-Ferrâ bu çalışmalarından dolayı Kûfe ekolünün gerçek lideri sayılmıştır.[56]

Ebu'l-Hasen el-Lihyânî (ö. 220/835), Ebu Muhammed Seleme b. Âsım (ö. 226/840), Ebu Ca'fer Muhammed b. Sâdan ed-Darîr (ö. 231/845), Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed et-Tuvvâl (ö. 243/857) ve İbnu's-Sikkît (ö. 244/858) gibi gramerciler tarafından Kûfe ekolünün çalışmaları devam etmiştir.[57]

Son olarak bu ekolün çalışmaları el-Ferrâ'nın talebesi olan Sa'leb ve öğrencileri tarafından sürdürülmüştür. Sa'leb, çok küçük yaşlarda gramercilerin ilim halkalarına katılmıştır. O gramer ilmini öğrenmek için hocası el-Ferrâ'nın *el-Hudûd fi'n-Nahv* adlı eserinde geçen görüşlerini ezberlemiştir. Ayrıca Basra ekolüne mensup Sîbeveyhi ve el-Ahfeş el-Evsat'ın eserlerini de çok dikkatli bir şekilde incelemiştir. Böylece Sa'leb her iki ekolün görüşlerini iyice kavramıştır. Daha sonra Kûfe mektebinin görüşlerini benimsemiştir. Bunun yanı sıra Sa'leb gramerde *el-Mecâlis* adlı eseriyle büyük bir ün kazanmıştır.[58]

Kûfe mektebinin bağımsızlığı h. III. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Sa'leb'in vefatıyla birlikte h. 291 yılında Kûfe mektebi ve gramer çalışmalarında duraklama olmuştur. Bu duraklama sonucunda bu ekolün yerini Bağdat ekolü almıştır.[59]

c. Bağdat Ekolü: Bağdat şehri Halife Mansûr tarafından 145/762 yılında kurulmuş ve kısa zamanda bu şehir ilim ve medeniyette bir merkez haline gelmiştir. Basra ve Kûfe'de yoğunlaşan dil ve edebiyat çalışmaları yavaş yavaş medeniyetin merkezi haline gelen Bağdat'a kaymıştır.[60] Kûfe ekolüne mensup âlimler bu medeniyetler şehrine ilk gelen gramercilerdir. Aynı zamanda gramer çalışmalarını burada başlatan dil bilginleridir. Bunun nedeni daha önce de belirtiğimiz gibi Bağdat devlet adamlarıyla yakınlık içerisinde olmalarıdır. Bu yakınlık sayesinde Kûfe

[56] Kılıç, "Kûfiyyûn", **DİA**, c.26, s.345.
[57] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.47-49.
[58] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.49-50.
[59] Kılıç, "Kûfiyyûn", **DİA**, c.26, s.345.
[60] Abdulazîz ed-Dûri, "Bağdat (Genel Bakış)", **DİA**, İstanbul 1991 c.4, s.426.

ekolünün dil âlimleri ilmî görüşlerini burada kolaylıkla yaymışlardır. Basralı dilciler ise Bağdat şehrine ancak h. III. yüzyıl ortalarına doğru gelebilmişlerdir.[61]

Bağdat'a Basra ve Kûfe ekollerine mensup çok sayıda gramer âlimi göç etmiştir. Bağdat ekolünün ilk temsilcileri Basralı el-Muberrid ile Kûfeli Sa'leb'in öğrencileridir. Bağdatlı gramercilerden bir grup Basralı dilcilerin etkisinde kalmıştır. Başka bir grup da Kûfeli gramercilerin etkisi altında kalmışlardır. Fakat h. IV asırda Bağdatlı gramerciler nahiv ilmi ile ilgili yeni bir yöntem belirlemişlerdir. Bu yöntemle herhangi bir ekolün görüşü etkisi altında kalmamışlardır. Bu âlimler her iki ekolün görüşlerinden en uygun olana göre hareket etmiş ve kendilerine has görüşler ortaya koymuşlardır.[62] Böylece Bağdat mektebine mensup gramerciler üç farklı sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflar şunlardır:

1. Basra ekolünden etkilenen Bağdatlı gramerciler: Ebu İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923) ile İbnu's-Serrâc (ö. 316/928) Basra ekolünden etkilenen Bağdatlı dilcilerdir. ez-Zeccâc Basra ekolünün görüşlerinden etkilenen Bağdatlıların lideri kabul edilmiştir. Şevki Dayf *el-Medârisu'n-Nahviyye* adlı eserinde ez-Zeccâc ve İbnu's-Serrâc'ı Basra ekolüne mensup âlimler arasında saymıştır.[63] Basra ekolü etkisi altında kalanların arasında ez-Zeccâc'ın öğrencisi ve uzun süre onun yanında kalmasından dolayı ez-Zeccâcî nisbesini alan[64] Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî yer almaktadır. Ayrıca Muhammed b. Ali Mebremân (ö. 345/956) ile İbn Durusteveyh (ö. 347/958) de Basra ekolünden etkilenen Bağdatlı önemli gramercilerdir.[65]

ez-Zeccâcî'nin Arap gramerini özetlediği *el-Cumelu'l-Kubra* ile gramer kurallarının illetlerine açıklık getirdiği *el-İdâh fî 'İleli'n-Nahv* adlı eserleri Bağdat ekolünün en önemli eserleri arasında yer almaktadır.[66]

---

[61] Mahmûd Husnî Mahmûd, **el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî**, Dâru'l-'Ummâr, Beyrut,1986, s.45.
[62] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.245; Durmuş, ''Nahiv'' **DİA**, c.32, s.304.
[63] Bu iki âlimin hayatı için Bkz. Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.135, 140.
[64] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.245; Semih Ceyhan ''ez-Zeccâcî'' **DİA**, İstanbul, 2013, c.44, s. 175.
[65] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.77.
[66] Mahmûd, **el- Medresetu'l-Bağdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî**, s.22; Abdülkerim Özaydın, ''Bağdat (Kültür ve Medeniyet)'', **DİA**, İstanbul, 1991, c.4 s.440.

2. Kûfe ekolü etkisinde kalan Bağdatlı gramerciler: Bunlar arasında Ebû Mansûr el-Hâmid (ö. 305/917), İbn Şukayr (ö. 317/929) ve Ebû Bekr Muhammed İbnu'l-Enbârî (ö. 327/938) gibi âlimler yer almaktadır. İbnu'l-Enbârî'nin nahiv ilmine dair *Kitâbu'l-Ezdâd, Kitabu'l-Müzekker ve'l-Müennes* ve daha birçok önemli gramer eseri vardır.[67]

Ebû Mansûr el-Hâmid Kûfe ekolünün etkisinde kalan Bağdatlıların önderi kabul edilmiştir. İkinci nesil Bağdat ekolü gramercilerinden İbn Hâleveyh (ö. 370/980) de Kûfe ekolünün etkisinde kalan gramerciler arasında yer almaktadır.[68]

3. Her iki ekolü uzlaştırmaya çalışıp ve kendilerine has görüşler ortaya koyan Bağdatlı gramerciler: Bunların başlarında Basralı ve Kûfeli âlimlerden nahiv dersleri alan ve her iki ekolün nahiv bilgisine sahip olan Ebu'l-Hasen İbn Keysân (ö. 320/932) gelmektedir. İbn Keysân Bağdat ekolünün ilk temsilcileri arasında sayılmaktadır.[69] Ayrıca el-Ahfeş el-Esğar (ö. 315/927), İbnu'l-Hayyât (ö. 320/932) ve Niftaveyh (ö. 323/934) gibi gramerciler de her iki ekolün görüşlerini uzlaştırmış olan ilk nesil Bağdatlı dilciler arasında yer almaktadırlar.[70]

Bu ilk temsilcilerin ardından, Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979) ile başlayan Bağdat ekolüne müstakil bir yön kazandıran ikinci nesil gramerciler gelmektedir. Bu merhale, Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), er-Rummânî (ö. 384/994), İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ve İbn Cinnî (ö. 392/1001) ile devam etmiştir. Bağdatlı bu âlimlerin çalışmaları h. IV. asrın sonlarına doğru zirveye ulaşmıştır. Bu âlimlerin görüşleri daha sonra gelen nahiv âlimleri tarafından kabul görmüştür. Bu kaidelerin çoğu günümüze kadar da gelmiştir. Bunlar genellikle Basra ekolünün görüşlerinin benimsendiği kaidelerdir.[71]

Bağdat ekolünün liderleri olan Ebû 'Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî'den sonra gelen gramerciler ise muteahhirûn âlimlerdir. Muteahhirûn gramerciler mutekaddimûn âlimlerin üslubunu takip etmişlerdir. Bu muteahhirûn âlimlerin en meşhuru Zemahşerî, İbn eş-Şecerî (ö. 542/1148), Ebu'l-Berekât el-Enbârî (ö.

[67] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.238.
[68] Mahmûd, **el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî**, s.165.
[69] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.248.
[70] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.79-80.
[71] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.248.

577/1181), Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî el-Bağdâdî (ö. 616/1219), Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn İbn Ya'îş'tir. Bağdat ekolünün çalışmaları nahivde son dönem (müteahhirrûn) dil âlimlerinden sayılan bu âlimler tarafından devam ettirilmiştir. Başta Zemahşerî olmak üzere bunların her birisi çok kıymetli nahiv eserleri yazmıştır.[72]

d. Diğer Nahiv Ekolleri: Bu ekollerden sonra, Endülüs, Mısır, İran ve Şam gibi değişik bölgelerde de birçok gramer âlimi yetişmiştir. Bu bölgelerde yetişen gramerciler bu döneme kadar yazılan kaynak eserler üzerine önemli şerh ve hâşiyeler yazmıştır. Bu gramer âlimleri, Basra ekolünün görüşlerine Kûfe ekolünün görüşlerinden daha çok alıp Bağdat ekolünün yolundan hareket etmişlerdir.[73]

Endülüs ekolünün ilk temelleri Cûdî b. Osman el-Mevrûrî (ö. 198/813) tarafından atılmıştır. Mısır ekolü ise Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö. 263/876) gibi gramerde önde gelen âlimler sayesinde kurulmuştur.[74]

İbn Madâ el-Kurtubî (ö. 592/1196) ve İbn 'Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270) gibi âlimler Endülüs ekolünün önemli temsilcileri arasında yer almaktadır. Ayrıca Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344) gibi âlimler de bu ekolün muteahhirûn gramer âlimleridir. Bunun yanı sıra meşhur *el-Elfiyye* adlı eserin müellifi İbn Mâlik (ö. 761/1360) Endülüs ekolünün en önemli gramer âlimlerindendir.[75]

el-Kâfiye ve *eş-Şâfiye* adlı eserleri ile meşhur olan İbnu'l-Hâcib ve *Muğni'l-Lebîb* adlı eserin sahibi İbnu'l-Hişâm (ö. 761/1360) Mısır ekolüne mensup önemli gramercileridir.[76]

iv. Zemahşerî'ye Kadar Nahiv

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde gramer ekolleri sistematik olarak meydana gelmiş idi. Bu döneme kadar Arap gramerinde çok sayıda eserler de yazılmıştır.

---

[72] Bu muteahhirûn âlimlerin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için Bkz. Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.277, 278, 279, 280, 283.

[73] M. Sadi Çögenli; Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum,1994, s.160; Durmuş, ''Nahiv'' **DİA**, c.32, s.304.

[74] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.123-124.

[75] Dayf**, el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 304, 306, 309, 318.

[76] Dayf**, el-Medârisu'n-Nahviyye**, s. 331, 346.

Muhtemelen Arap gramerinde ilk kitap yazmış olan gramerci Ebû İshâk el-Hadramî olduğu söylenmektedir.[77] Fakat gramerle alakalı yazılan ve isimleri günümüze kadar gelen ilk eserler, Basra ekolüne mensup olan 'Îsa b. Ömer es-Sekâfî'nin *el-Câmî* ve *el-İkmâl* (*el-Mukmil*) adlı iki eseridir. el-Halîl b. Ahmed, bu iki eseri övmüş ve bu iki eser hakkında şu beyti inşad etmiştir. [78]

بَطَلَ النَّحْوُ جَمِيعاً كُلُّهُ غَيْرَ ما أَحْدَثَ عِسي بْنُ عُمَرْ

ذاك إِكْمَالٌ و هَذاَ جَامِعٌ فَهُماَ لِلنَّاسِ شَمْسٌ وَقَمَرْ

" 'İsâ b. Ömer'in ortaya koyduğu şey dışında nahvin tamamı iptal olmuştur.

Şu *İkmâl* bu da *Câmi'dir*. Her ikisi insanlar için güneş ve aydır."

Her ne kadar bu eserlerin sadece isimleri günümüze kadar ulaşmış olsa da, el-Halîl b. Ahmed bu iki eserin diğer eserleri gölgede bıraktığını iddia etmiştir. Bazı dil âlimlerinden de Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının temelini es-Sekâfî'nin *el-Câmi*'si oluşturduğu rivayet edilmiştir.[79]

Gramer alanında Kûfe ekolünde ilk kitap yazan kişi Kûfe ekolünün kurucusu olan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'dir. er-Ruâsî'nin *el-Cem ve'l-İfrad* ve *el-Faysal* adında iki eser telif ettiği söylenmektedir.[80] el-Halîl b. Aḥmed er-Ruâsî'den *el-Faysal* adındaki eserini istemiştir. er-Ruâsî'nin bu eseri göndermesi üzerine, el-Halîl b. Aḥmed eseri okumuş ve sonra da kendi kitabını yazmıştır. Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinde er-Ruâsî'den, "Kâle el-Kûfi" (قال الكوف) diye bahsetmektedir.[81]

Bu çalışmalardan sonra el-Halîl b. Ahmed'in Arap gramerinin gelişmesindeki katkısı çok önemlidir. O Arap dilinin en az bir asırlık mesafe kat etmesini

[77] Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.33; Arslan, **'Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî adlı Eseri**, s.15.

[78] Ebu't-Tayyib el-Lugavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s.23; Çögenli-Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s.161; Bakırcı-Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, s.30-31.

[79] Ahmed Suphi Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi** (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1996, c.1, s.243-244.

[80] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan Zubeydî, **Tabakâtun-Nahviyyîn ve'l-Lağaviyyîn**, (Nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1984, s.125; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.1, s.82.

[81] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.1 s.82-83; Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi**, c.1, s.256.

sağlamıştır.[82] el-Halîl b. Ahmed'in nahiv alanındaki çalışmasının önemi, Sîbeveyhi üzerindeki etkisinden de anlaşılmaktadır. Onun en önemli çalışması *Kitâbu'l-'Ayn* adlı eseridir. Bu eserinde kelimeleri alfabetik sırasına göre değilde aynı telaffuzda olanlarına göre tertip etmiştir. O bu eseriyle ilk Arapça küçük sözlük oluşturmuştur. Bu sözlük "ع" harfiyle başladığı için *Kitâbu'l-'Ayn* adını almıştır.[83]

Arap gramerinde günümüze kadar ulaşan ilk eserler arasında en önemli eser hiç şüphesiz Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ıdır. Bu eser o kadar ün yapmıştır ki uzun zaman âlimler arasında kitap denildiğinde Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı anlaşılmıştır.[84]

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı gramer eseri kendi zamanına kadar yazılan kitapların en hacimlisidir. *el-Kitâb* sadece Basra ekolü için değil bütün ekoller için vazgeçilmez bir kaynak eser haline gelmiştir.[85] Bunun yanı sıra Sîbeveyhi'nin, bu eseri nahiv âlimlerinin çalışmalarına esas teşkil etmiştir. Daha sonraları bu eser üzerine şerh, ihtisâr, ikmâl, ta'lîk ve tenkit gibi çeşitli çalışmalar yapılmıştır.[86] Günümüzde de halen nahiv alanında yapılan çalışmalar için müracaat edilen en önemli kaynak eserdir.

Yûnus b. Habîb'in *Kitabu'l-Luğa*, Ebû Alî Kutrub'ın (ö. 210/825) *Kitâbu'l-Ezmine* ve el-Muberrid'in *el-Muktadab*'ı Arap gramerine büyük bir ilerleme kazandırmış eserlerdir. el-Kisâî'nin günümüze kadar ulaşan *Ma Telhanu fihi'l-Avâm* ve *Muteşabihu'l-Kur'ân,* el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* ve Sa'leb'in *Kitabu'l-Fasîh*'ı Arap gramerine dair yazılmış önemli eserlerdir. Arap gramer âlimleri tarafından Zemahşerî'den önce bu eseler dışında da gramere dair çok sayıda eserler yazılmıştır.

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonraki eserlerin gramer ilmine her ne kadar büyük katkıları olsa da hiç biri *el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb*, kadar şöhret bulmamıştır. Bu eserin asıl şöhreti Zemahşerî gibi büyük dil âlimi tarafından yazılmış olmasıdır. el-Kıftî (ö. 646/1248) "Zemahşerî kendi zamanındaki seçkin

---

[82] Çetin, "Arap", **DİA,** c.3 s.296; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "el-Halîl b. Ahmed", **DİA**, İstanbul, 1997, c.15, s.311.
[83] Goldzıher, **Arap Dili Mektepleri**, s.332.
[84] Ahmed Hasan ez-Zebed, **Tarihu'l-Edebi'l-'Arabi li' Medârisi's-Saneviyyeti ve'l-Ulyâ**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz., s.366.
[85] Çetin, "Arap", **DİA**, c.3, s.296.
[86] Mehmet Yavuz, **Gramer Çalışmalarını Başlatan Âmiller ve İlk Çalışmalar**, (II./VIII. Asrın sonuna kadar), Nüsha, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara 2003, sy.10, s.120.

acem (arap olmayan) âlimleri arasında Arap gramerini en iyi bilendir. Bu âlimlerin erdemliği onunla tamamlanmıştır" diyerek Zemahşerî'nin gramer alanındaki önemini belirtmiştir. Ayrıca el-Kıftî, Zemahşerî'nin nahiv ilmindeki üstünlüğü hakkında "Âlimler nahiv ilminde onunla darb-ı mesel yapıyordu" demiştir.[87]

Zemahşerî, eserin girişi bölümünde *el-Mufassal*'da uyguladığı yöntemi arz etmiştir.[88] Muhteva bakımından zengin tutuğu bu eser, gramer âlimleri tarafından çokça beğenilmiş ve geniş bir kabul görmüştür.[89] Bu eser *el-Kitâb*'ın ikincisi veya *el-Kitâb*'dan sonra gelen diye tabir edilmiştir.[90]

el-Mufassal yazıldığı günden beri üzerine şerh, hâşiye, ihtisar ve nazma çekme şeklinde çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar *Havâşi'l-Mufassal* adlı şerhiyle bizzat Zemahşerî tarafından başlatılmıştır. Kaynaklarda *el-Mufassal*'ın seksen, şâhid beyitlerinin on dört şerhinden, üç muhtasarı ve dört nazmından bahsedilmektedir.[91]

Zemahşerî'nin nahiv ilminde bir diğer önemli çalışmasıda *el-Unmûzec* adlı eseridir. Zemahşerî bu eserini, gramer ilminde büyük bir şöhret kazanan *el-Mufassal* eserinden ihtisar etmiştir. Büyük bir rağbet ve ilgi gören bu eser nahiv ilminde en önemli kaynak eserlerinden birisi haline gelmiştir. Bu muhtasar daha sonra birçok kişi tarafından şerh edilmiştir.[92]

Zemahşerî'den önce her ne kadar nahiv ekolleri oluşmuş ve bu alanda birçok eser yazılmış olsa da onun nahiv alanındaki etkisi çok büyüktür. O kendisinden bahsettirmeyi başarabilmiş bir âlimdir. Kendisinden sonra gelen nahivcilerin çoğu "Sâhıbu'l-*Mufassal* şöyle demiştir." (*Mufassal*'ın sahibi) diyerek onun görüşlerine başvurmuştur. Örneğin Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) *el-Kâfiye*'nin en meşhur

---

[87] Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1982, c.3, s.265, 270.

[88] Ebul-Kâsım Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, yy., 1990, s.3; Benli, "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.368.

[89] Mehmet Salih Benli, "el-Mufassal", **DİA**, İstanbul, 2005, c.30, s.368.

[90] Sâlim Nâdir 'Atiyye, **ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv**, Daru Cerîr, 'Umman, 2010, s.69.

[91] Benli, "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.367-368.

[92] Nuri Yüce, "Zemahşerî", **İA**, MEB, İstanbul, 1986, c.13, s.512.

şerhlerinden biri olan *el-Fevâidu'z-Diyâiyye* adlı eserinde "Sâhıbu'l-*Mufassal* şöyle demiştir." diyerek Zemahşerî'nin görüşlerinden bahsetmiştir.[93]

Bütün bu bilgiler Zemahşerî'nin nahiv ilminde çok büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü o nahvin bütün konularını *el-Mufassal*'da toplamıştır. Zemahşerî daha sonra bununla da yetinmeyerek tekrar *el-Unmûzec* adlı kitabında bu kuralları özet olarak sunmuştur.

Sonuç olarak Zemahşerî *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleriyle Arap dili araştırma silsilesinde tam bir gelişme noktası olarak kabul edilebilir. Zemahşerî özgün görüşleriyle ve özellikle de bu iki eseriyle nahiv ilmine çok büyük bir ilerleme kazandırmıştır.

v. Nahiv Eserlerinde Kullanılan Yöntemler

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı başta olmak üzere ilk dönemlerden beri nahiv âlimleri nahvin bütün konularını içeren çok sayıda eserler yazmıştır. Nahiv ilminin bütün konularını kapsayan bu eserlerin en önemlileri arasında Zemahşerî'nin *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec*'i gibi nahiv ilminde kaynak olan eserler gelmektedir. Bunun yanı sıra nahvin bazı özel konularına göre de yazılmış eserler mevcuttur. Özel konulara göre yazılmış eserlerin başında el-Kisâî'nin *Mâ Telhanu fîhi'l-Âmme'si* ile el-Ferrâ'nın *er-Risâle fi'l-Müzekker ve'l-Müennes* adlı eserleri gelmektedir. Ancak bu başlık altında *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* gibi nahvin bütün konularını içeren eserlerde kullanılan yöntemler ele alınacaktır. Nahiv eserlerinde kullanılan yöntemler dört ana kısma ayrılabilir. Bunlar:

a. Kelimenin Cümledeki Görevine Göre Tertip Edilen Eserler: Gramer âlimleri bu eserlerini kelimenin bir cümle içerisindeki görevi olan fâil, mef'ûl, mübtedâ ve haber gibi durumları dikkate alarak tertip etmişlerdir. Bu yöntem ilk olarak Sîbeveyhi tarafından *el-Kitâb* adlı eserin tertibinde kullanılmıştır.[94]

---

[93] Nureddin Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed el-Câmî, **el-Fevâidu'z-Diyâiyye**, Salah Bilici Yayınları, İstanbul, 2000, s.10.

[94] Gânim Kadûrî el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, (Çvr. Ali Bulut), Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Samsun, 2008, sy.1, s.378

Sîbeveyhi *el-Kitâb*'ında öncelikle nahiv konuları, sonra sarf ve daha sonra da ses konuları işlemiştir. Bu eserindeki bâbları genellikle kelimelerin cümledeki görevlerine göre tertip etmiştir.[95] Ayrıca bu yöntem el-Muberrid'in *el-Muktedâb*'ında ve İbnu's-Serrâc'ın *el-Usul fi'n-Nahv* ile onun özeti mahiyetinde olan *el-Mûcez fi'n-Nahv* adlı eserlerinde sürdürülmüştür.

İbnu's-Serrâc'ın *el-Usul fi'n-Nahv* adlı eseriyle *el-Kitâb* ve *el-Muktedâb*'ın bâb tertibindeki kapalılık açıklığa kavuşmuştur. İbnu's-Serrâc *el-Kitâb*'ın konularını en güzel şekilde tertip eden kişi olduğu rivâyet edilmektedir.[96]

İbnu's-Serrâc'ın *el-Usul fi'n-Nahv* isimli eserinde kullandığı bu yöntem[97] daha sonra birçok nahiv âlimi tarafından takip edilmiştir.

Nahiv telifinde Sîbeveyhi ile başlayan bu yöntem İbn Mâlik tarafından sürdürülmüştür. İbn Mâlik özellikle meşhur *el-Elfiyye* adlı eseri başta olmak üzere eserlerinde bu yöntemi uygulamıştır.[98]

b. Kelime Çeşitlerine Göre Tertip Edilen Eserler: Kelime isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bazı nahiv âlimleri eserlerinde kelime türlerini dikkate alarak eserlerini tertip etmişlerdir. *el-Unmûzec*'te olduğu gibi bu eserlerlerde sırasıyla isimler, fiiller ve harfler konularıyla ilgili bâblara yer verilmiştir. *el-Mufassal* gibi *el-Unmûzec*'ten biraz daha hacimli olan eserlerde bu üç bâba dördüncü bir bâb eklenmiştir. Bu dördüncü bâbta üç bölümün ortak konuları incelenmektedir. Bu yöntemle yazılmış en meşhur eserler Zemahşerî'nin *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleridir. Ancak *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec*'te uygulanan bu yöntemin ilk

---

[95] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s. 32; el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.378.

[96] el-Enbârî, **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.186; el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.378.

[97] İbnu's-Serrâc'ın, *el-Usul fi'n-Nahv* isimli eserinde kullandığı tertip şu şekildedir: 1. Cümle ve Unsurları: 2. İ'râb-Binâ: 3. Merfû İsimler: 4. Mansûb İsimler: 5. Mecrûr İsimler: 6. İ'rapta İsimlere Tâbi Olanlar: 7. Munsarıf ve Gayrı munsarıflar: 8. Mebnî İsimler: 9. Fiillerde İ'râb ve Binâ: 9. Hikâye: Bu yöntem hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnu's-Serrâc, **el-Usûl fi'n-Nahv**, (Nşr. Muhammed Osman), Mektebetu's-Sakâfeti'd-Dînîyye, Kahire, 2009.

[98] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.379.

olarak Zemahşerî tarafından bulunmadığı iddia edilmektedir. Çünkü daha önce bu yöntem Ebû Ali el-Fârisî tarafından *el-Îdâh fi'n-Nahv* isimli eserinde kullanılmıştır.[99]

İbnu'l-Hâcib de Zemahşerî'nin bu yönteminden oldukça etkilenmiştir. Dolayısıyla bâb ve konuların tasnifinde onun yöntemini takip etmiştir. İbnu'l-Hâcib, meşhur *el-Kâfiye*'sini yazarken, *el-Unmûzec*'in yöntemini kullanmıştır. Hatta İbnu'l-Hâcib, Zemahşerî'nin nahiv konularının tertip yönteminden hiç uzaklaşmamış ve onun etkisi altında kalmıştır.[100]

Kanaatimizce bu yöntem her ne kadar Zemahşerî tarafından bulunmamış olsa da onun *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleriyle şöhret bulmuş bir yöntemdir. Çünkü Ebû Ali el-Fârisî'nin *Îdâh* adlı eserinde kullandığı yöntem ile Zemahşerî'nin yöntemi arasında farklılıklar arz etmektedir. Fakat daha sonraki dönemlerde kelime çeşitlerine göre tertip edilen eserler Zemahşerî'nin eserlerinde kullandığı yöntem ile aynıdır. Bundan ötürü Zemahşerî ile meşhur olmuş bir telif yöntemi olduğu düşünülmektedir.

c. Mebnîlik ve İ'râb Esas Alınarak Tertip Edilen Eserler: İ'râb amillerin değişme nedeni ile kelimenin sonunda meydana gelen değişliktir. Mu'rab'ın sonundaki harekeler ise i'râbı gösteren birer alâmettir. Mebnîlik ise kelimenin bir hareke ya da sükûn üzerine kalmasıdır. Kısaca mebnîkik i'rab'ın zıddıdır.[101] Bazı nahiv âlimleri kitaplarını i'rab-binâ esasını dikkate alarak telif etmişlerdir.[102]

Zemahşerî de *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserlerin isimlerle ilgili birinci bâbında konuları i'râb-binâ esasına göre tertip etmiştir.[103]

Zemahşerî *el-Unmûzec*'te i'rab-binâ esasına göre tertip ettiği isim bâbında yer alan konu başlıkları genel hatlarıyla şu şekilde sıralanmıştır:

İsim bâbı

[99] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.380.
[100] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.381.
[101] Ebu'l-Fazl Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi' fi'n-Nahv**, (Nşr. Ahmed Şemsuddin), Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c.1, s.14-15.
[102] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.381.
[103] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.381.

Mu‘rab İsimler (Merfûât, Mansûbât, Mecrûrât)

Mu‘rab tabiler

Mebnî isimler

Mu‘rab ve mebnî isimlere müteallik konular: Marife-nekire, müenneslik-müzekkerlik, fiillere benzeyen isimler (müştaklar).

Görüldüğü gibi Zemahşerî bu küçük risalesinin tertipinde nahiv eserlerinde kullanılan bu yöntemi de işlemiştir. Bu da onun ilim alanında ne kadar başarılı bir kişi olduğunu göstermektedir.

İbn Hişâm da *Şuzûru'z-Zeheb* adlı eserinde ve şerhinde bu tasnif yöntemini kullanmıştır. İbn Hişâm mukaddimeden sonra nahiv konularını merfûât, mansûbât, mecrûrât ve meczûmât şeklinde dört ana başlık şeklinde ele almaktadır.[104]

d. Asıl ve Fer‘ Dikkate Alınarak Tertip Edilen Eserler: Nahiv ilminin esas alanı cümledir.[105] Cümle müsned ve müsnedun ileyhi olmak üzere iki temel öğeden oluşmaktadır. Bu iki temel öğe, cümlenin aslını oluşturmaktadır. Bu asıl öğelerin dışındaki öğeler ise fazlalıktır. Nahiv âlimlerinin, fazlalık kavramıyla maksatları cümleye mana açsından umde gibi bir katkı sağlamayan veya istenildiğinde atılabilen öğeleridir. Fazlalıkla, cümlenin aslı öğesi olmayıp, kendisi olmadan da cümlenin kurulabileceği öğeler kastedilir. Ancak umdeler olmadan cümle kurulamaz.[106]

Nahiv âlimlerinden bazıları eser telifinde ‘umde ve fazlalık öğelerini dikkate alarak nahiv eserlerini tertip etmişlerdir. Büyük nahiv âlimlerinden olan Suyûtî (ö. 911/1505) *Hem‘u’l-Hevâmi‘* adlı nahiv eserinin temel konularının tasnifinde bu

[104] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te’lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.381.
[105] Abduh er-Râcihî, **et-Tatbîku’n-Nahvî**, Dâru’l Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1975, s.77.
[106] Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Mektebetu’l-Hânicî, Kahire, 1975, c.1, s.23; Ebu’l-Bekâ Muvaffakuddîn b. Alî el-Esedî İbn Ya‘îş, **Şerhu’l-Mufassal li’z-Zemahşerî**, (Nşr. İmîl Bedî Ya‘kûb), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2001, c.1, s.70; el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te’lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.382.

yöntemi takip etmiştir. Suyûtî'nin bu nahiv eseri mukaddimelerle beraber yedi bölümden oluşmaktadır.[107]

Suyûtî *Hem'u'l-Hevâmi'*'de kullandığı bu yöntemin daha önceki nahiv eserlerinde olmadığını iddia etmektedir. Daha sonra bu yöntemi, usûl kitaplarından aldığını dile getirmektedir.[108]

[107] el-Hamd, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, s.382. Suyûtî'nin bu eserinde kullandığı tertip şöyledir: **Mukaddimeler:** Kelime, Kelimenin Kısımları, Kelim, Cümle, Kavl, İ'râb, Binâ, Munsarıf, Gayrı Munsarıf, Nekra, Ma'rife ve kısımları. **Birinci Bölüm:** Umdeler: Merfûlar ve Merfûlara Benzeyen Mansûb Nevâsih. **İkinci Bölüm:** Fazlalıklar: Mansûblar. **Üçüncü Bölüm:** Mecrûrlar ve Mecrûrlara Hamledilen Meczûmlar. Cezmetmeyen Ta'lik Edatlarıyla Diğer Meânî Harfleri. **Dördüncü Bölüm:** Âmiller: Fiiller ve Fiilimsiler. İştiğâl ve Tenâzu'. **Beşinci Bölüm:** Tevâbi', İhbâr, Hikâye, Tesmiye, Şiir Zaruretleri. (Bu beş bölüm nahiv konularını içermektedir). **Altıncı Bölüm:** Yapılar. **Yedinci Bölüm:** Müfret Kelimedeki Değişiklikler: Ziyâde, Hazf, İbdâl, Nakl, İdgâm, Hat.

[108] es-Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi' fi'n-Nahv**, c.1 s.3.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1. İsmi, Künyesi, Lâkâbı ve Nisbesi

Eserlerde Zemahşerî'nin hayatına dair her ne kadar fazla bilgiler bulunsa da soyu hakkında farklılıklar bulunmaktadır. Zemahşerî'nin dedeleri Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserinde Mahmûd b. Ömer b. Ahmed olarak geçmektedir.[109] Suyûtî ise *Buğyetu'l-Vu'ât* adlı eserinde Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed olarak zikretmiştir.[110] el-Hûfî de el-Hamevî gibi Zemahşerî'nin soyunu Mahmûd b. Ömer b. Ahmed şeklinde vermiştir. Ayrıca el-Hûfî bu dedesinden (Ahmed) sonra onun nesebi hakkında güvenilir bir rivayet görmediğini söylemektedir.[111] Fakat Bâbânzâde İsmail Paşa Zemahşerî'nin bu dedesinden sonrada bilgi vermektedir. O *Hediyyetu'l-'Ârifîn* adlı eserinde Zemahşerî'nin dedelerini Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. Ömer şeklinde vermiştir.[112] Böylece onun nesebi hakkında bütün eserlerden daha fazla bilgi vermiştir.

Zemahşerî'nin künyesi, Ebu'l-Kasım'dır.[113] Zemahşerî Mekke'de Kâbe'ye yakın bir yerde uzun süre ikamet ettiği için Cârullah (Allah'ın komşusu) lakabını almıştır. Ayrıca Hârizm halkı için gurur kaynağı olduğudan Fahru Havârizm (Hârizm'in övünç kaynağı) lakabı da verilmiştir.[114] Zemahşerî, Cârullah lakabıyla

[109] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2687.
[110] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.279.
[111] el-Hûfî, **ez-Zemahşerî**, s.35.
[112] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.402.
[113] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.402.
[114] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.279.

meşhur olmuştur. Zira onun bu lakabı âlimler arasında daha çok kullanılmıştır. İbn Hallikân[115] (ö. 681/1282), Cârullah lakabının daha sonra Zemahşerî için adeta bir isime dönüştüğünü söylemiştir.[116]

Zemahşerî Hârizm'e bağlı olan Zemahşer'e nispet edilerek ez-Zemahşerî nisbesini almıştır. Bazen doğrudan Hârizm'e nispetle el-Hârizmî denildiği de eserlerde görülmektedir.[117] Bazı eserlerde de otorite olduğu ilimlere nispet edilmişdir. Örneğin, en-Nahvî, el-Luğavî şeklinde nahiv ve lügat ilimlerine nispet edilmiştir.[118]

Son olarak Zemahşerî'nin tam isminin Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.2. Doğum Yeri ve Ailesi

Zemahşerî Çarşamba günü 27 Recep 467 (19 Mart 1075) yılında, Hârizm bölgesinin Zemahşer kasabasında doğmuştur.[119] Zemahşer kasabası bugün Türkmenistan'ın Taşavuz ile Köroğlu ilçelerini içine alan bir bölgedir.[120] İbn Kesîr (ö. 774/1373) Zemahşerî'nin h. 538 yılıda 76 yaşında vefat ettiğini söylemektedir. Böylece ona göre Zemahşerî'nin doğum tarihi h. 467 değilde h. 462 yılıdır.[121]

Zemahşerî'nin hayatı birçok eserde detaylı bir şekilde geçmektedir. Fakat ailesi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Biyografi eserlerinde annesi hakkında sadece ona ettiği beddua verilmiştir. Ayrıca bu eserlerde Ebû 'Amr 'Âmir

---

[115] İbn Hallikân, Zemahşerî'nin zamanına yakın bir âlimdir. Aralarında icazet ilişkisi de bulunmaktadır. Çünkü İbn Hallikân, Zemahşerî'den icâzet alan Zeynep Binti'ş-Şa'rî'den icazet almıştır. Yani Zemahşerî'nin talebesinin talebesidir. Bkz. Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.23.

[116] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.

[117] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168; ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, c.36, s.487.

[118] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.402.

[119] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, 266; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.173.

[120] Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, ''Zemahşerî'', **DİA**, İstanbul, 2013, c.44, s.235.

[121] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c.12, s.219.

b. Hasan es-Semsârî adındaki kız kerdeşinin oğlundan Zemahşerî'nin doğum tarihi rivayet edilmiştir.[122]

Zemahşerî'nin divânındaki şiirlerinden anlaşıldığına göre, babası Ömer b. Muhammed (ö. 488/1095) çok dindar bir şahıstır. Geceleri ibadet, gündüzleri oruçlu geçiren, takva sahibi bir bilgindir.[123] Şiirlerinden de anlaşıldığı gibi, Zemahşerî dindar bir ailede yetişmiştir. Zemahşerî, yazı ve Kur'ân-ı Kerîm ezberlemek gibi ilk temel ilimleri kasabanın imamı olan babasının yanında okumuştur.[124]

Mueyyedu'l-Mulk Ubeydullah b. Hasen (ö. 494/1101), Zemahşerî'nin babasını sebebi bilinmeyen bazı siyasi olaylardan dolayı hapse atmıştır. Zemahşerî Buhara'ya seyahat ettiği sırada babasının hapis hali devam etmekte idi. Zemahşerî 21 yaşında iken babası hapiste h. 488 yılında vefat etmiştir.[125]

Zemahşerî, hiç evlenmemiş bekâr olarak yaşamış bir kişidir. Zemahşerî; "Çocuklar, babaların istediği gibi yetişmeyip yoldan çıkmaktadırlar. Çocuk yetiştirmek çok zordur. Çocuğun kötü bir hareketi yüzünden babanın rezil olması çok daha çirkindir." diyerek evlenmemenin sebebini açıklamaktadır. O bir şiirinde de, anne ve babanın, aile ve çocuk terbiyesindeki zorluklarından bahsetmektedir. Dolayısıyla evlenip çocuklarla uğraşmaktan vazgeçtiğini ve en güzel yol olan mesihlik (evlenmemezlik) yolunu seçtiğini belirtmiştir.[126]

Zemahşerî'nin yakınkarı onu evlenmeme konusunda kınamış ve nasihatta bulunmuştur. Bunun üzerine Zemahşerî bir şiirde onları azarlamış ve çocukların rezaletlerine işaret etmiştir. Aynı zamanda onun gibi birisinin kötü bir çocuğunun olmasından da sakındığını dile getirmiştir.[127]

Sonuç olarak Zemahşerî kendisini tamamen ilim ve eser telifine adamış bir şahıstır. O öğrenci ve eserlerini kendi neslinden daha hayırlı görmüştür. Zemahşerî

---

[122] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, 266.
[123] Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, **Dîvânu'z-Zemahşerî**, (Nşr. Abdusssettâr Dayf), Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire, 2004, s.79.
[124] Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.2, s.87.
[125] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.25.
[126] el-Hûfî, **ez-Zemahşerî**, s.96-97.
[127] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.26.

bu konuda tek başına değildir. Onun gibi birçok büyük dahî bütün ömrünü ilme adamıştır. Bunlar el-Kisâî, Taberî (ö. 310/923) ve Ebu Hayyan gibi şahsiyetlerdir.[128]

1.1.3. Şahsiyeti

Zemahşerî, hayatının ilk devresinde yüksek makam ve mevkilere karşı büyük ilgi gösteren bir şahsiyete sahipti. İlim ve zekâ yönünden onun seviyesine gelmemiş birçok kişinin bu makamlara geldiğini gördükçe, kendisinin bunlardan çok daha fazlasına layık olduğunu düşünüyordu. Zemahşerî bu düşünce ve arzularından dolayı Büyük Selçuk sultanlarına ve özellikle de baş vezir Nizâmülmülk için medhiyeler yazmıştır. Nizâmülmülk ilim ve âlimlere karşı çok büyük ilgi gösteren âlim bir vezir idi. Her zaman onun meclisi kurrâ, fakîh ve önemli âlimlerle doluydu. Zemahşerî bir kasîdesinde maddî sıkıntılarını ve bu âlimler topluluğundan daha üstün olduğunu belirtmiştir. Ayrıca vezir etrafındaki âlimlerin reziller topluluğu olduğunu ve ilimde onun sevyesine ulaşmış hiç kimsenin bu toplulukta olmadığını zikretmiştir. Ancak Nizâmülmülk, onu görmezden geliyor ve halk nezdindeki ilmî konumuna hiç aldırış etmiyordu. Zemahşerî, kendisi ve Nizâmülmülk arasında geçen olayları şiirlerinde dile getirmektedir.[129]

Nizâmülmülk Eş‘arî ve Eş‘arî mezhebini çok seven Ehl-i Sünnet mensubu bir şahıstır. O açtığı eğitim kurumlarıyla Ehl-i Sünnet’e büyük hizmetler yapmıştır. Zemahşerî ise Mu‘tezilî ve aynı zamanda bu mezheple çokça övünen bir âlimdir. Muhtemelen Nizâmülmülk’un, Zemahşerî’ye beklediği ilgiyi göstermemesinin en büyük sebebi bu olmalıdır.

Zemahşerî’nin bu hırsı kırk beş yaşlarına kadar devam etmiştir. Daha sonra Zemahşerî h. 512 yılında çok şiddetli bir hastalığa yakalanmıştır.[130] Bu hastalığını tüketen anlamına gelen en-nâhike (الناهكة) şeklinde isimlendirmiştir. Bu hastalığında dünya hırsının ve tuttuğu yolun doğru olmadığını anlamıştır. Gençliğindeki keskin hırsı bu hastalıkla kırılmıştır. O sultanlara yazdığı şiirleri ve onlardan isteklerde

[128] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu’l-Kur’âniyye fî Tefsîri’z-Zemahşerî** …, s.26-27.
[129] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu’l-Kur’âniyye fî Tefsîri’z-Zemahşerî** …, s.68.
[130] Mustafa Sâvî Cuveynî, **Menhecu’z-Zemahşerî fî Tefsîri’l-Kur’ân ve Beyâni İ‘câzihi**, Dâru’l-Me‘ârif, Kahire, tsz., s.35.

bulunmayı günah olarak görmüş ve tevbe etmiştir. Hastalığından sonra eski hatalara dönmemek için Mekke'ye ilk seyahatını yapmıştır.[131]

Zemahşerî bu hastalıktan sonra birçok şiirde kanâatkâr olmayı övmüş ve insanlardan uzak yaşamayı tavsiye etmiştir. Ayrıca kendisini bu kötü hırstan kurtaran Allah'a hamd etmiştir.[132]

Zemahşerî'de görülen hırs ve kanâat, onun şahsiyetinde her zaman yan yana duran iki zıt özellik değildir. Belki de manevî hayatının iki ayrı devresine hâkim olan duygulardır.[133]

Zemahşerî'nin fiziki şahsiyeti ise onun bir ayağı dizinden kesik idi. Kesik ayağının yerine tahtadan yapılmış bir takma ayak takmıştı. Zemahşerî yürüdüğü zaman uzun elbisesiyle ayağını örttüğünden onu görenler ayağının kesik olduğunu fark etmiyorlardı. Topalladığı için onun topal (أَعْرَج) olduğunu zannediyorlardı.[134] Ayağının kesilmesiyle ilgili çok farklı rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerden en meşhur olanı şudur:

Zemahşerî, Bağdat'a geldiğinde Hanefî fıkıh âlimi ed-Dâmeğânî (ö. 498/1104) ayağının kesilme sebebini sormuştur. Zemahşerî annem bana beddua etti. Ben çocukken bir kuş tuttum ve ayağına ip bağladım. Kuş elimden kaçtı ve bir deliğe girdi. Bunun üzerine ben de kuşa bağladığım ipi çektim. Bundan ötürü kuşun ayağı koptu. Annem bu olayı görünce çok üzülmüş ve bana onun ayağını kopardığın gibi, Allah senin ayağını daha kötü koparsın şeklinde beddua etti. İlim tahsil etmek için Buhara'ya seyahat ettiğim esnada yolda binekten düştüm ayağım kırıldı. Daha sonra ayağımdaki rahatsızlık daha da arttı. Bu rahatsızlıktan dolayı ayağım kesildi.[135]

Biyografi eserlerinde Zemahşerî'nin ayağının kesilmesine dair daha birçok rivayet zikredilmiştir.[136] Ancak bu rivayetler arasında bir farklılığın bulunmadığı

---

[131] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.38.
[132] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.39.
[133] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.39.
[134] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.280.
[135] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, 268; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169-170.
[136] Bu rivayetler şöyledir: a) Hârizm'de ilim öğrenmek için yaptığı seferlerin birinde çok şiddetli soğuk ve kar fırtınasına maruz kalmıştır. Bu soğuktan dolayı donan bir bacağını kestirmek zorunda

söylenmektedir. Çünkü bunlar şu şekilde cem edilmektedir; Zemahşerî'nin ilim tahsili için yaptığı yolculuk esnasında binekten düşmüş ve ayağı kırılmıştır. Daha sonra kırık olan ayağı şiddetli bir soğuğa maruz kaldığı için ayağı kesilmiştir.[137]

1.1.4. Seyahatleri

Zemahşerî ilk tahsilini babası ve Zemahşerdeki âlimlerin ilim halkalarına katılarak tamamlamıştır. Daha sonra ilim tahsili için çok eskilerden beri ilim merkezi olan Buhara'ya seyahat etmiştir. Zemahşerî'nin buraya yaptığı seyahatler sırasında kimlerden ders aldığı bilinmemektedir.[138] Zemahşerî Buhara seyahatıyla ömrünün sonuna kadar devam edeceği ilmî seyahatlarının ilkini başlatmış olmuştur.

Zemahşerî daha sonra kendi vatanı olan Hârizm'den ayrılmaya karar vermiştir. Horasan'a seyahat etmiş ve devlet adamlarıyla irtibata geçmiştir. Zemahşerî bu ziyaretlerinde Mucîru'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyin el-Erdistânî'yi (ö.?) medhetmiş ve ondan *Şerhu Ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi* ile *el-Unmûzec* adlı eserlerini görmesini istemiştir. Nitekim bu münasebetle Mucîru'd-Devle için yazdığı kasîdesinde içinde bulunduğu durumunu anlatmış ve adı geçen kitaplarından da bahsetmiştir.[139] Zemahşerî onun hakkında daha birçok medhiyeler yazmıştır. Mucîruddevle ona bir at ve bin dinar vermiştir.[140]

Zemahşerî daha sonra Isfahan'a göç etmiştir. Burada Sulçuklu hükümdarı Muhammed b. Melikşah'ı (ö. 512/1118) Bâtıniyye tâifesiyle yaptığı mücadelelerden dolayı övmüştür.[141] Burada h. 512 yılında yakalandığı hastalıktan sonra, hac maksadıyla kutsal toprakları ziyaret için yolculuğa çıkmıştır. Yolculuk esnasında

---

kalmıştır. b) Bazı rivayetlere göre Zemahşerî'nin ayağında oluşan bir tümör sonucunda ayağı kesilmiştir. c) Zemahşerî'nin daha çocukken damdan düştüğü de rivayet edilmektedir. Bu rivayetler için Bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, 268; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169; Ebû Muhammed Abdullah b. As'ed b. 'Ali b. Süleyman el-Yâfi'î, **Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yekzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrut, 1997, c.3, s.206; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.280; Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.2, s.88.

[137] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.23.

[138] Yüce, "Zemahşerî" **İA**, c.13, s.509-510.

[139] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.31.

[140] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.267; Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.31.

[141] Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.34-35.

Bağdat'a gitmiş ve orada ilim halkalarına katılmıştır. Burada Şerif b. eş-Şecerî (ö. 542/1148) onu ziyaret etmiş ve övmüştür.[142]

Zemahşerî, Mekke emiri Ebu'l-Hasen Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs eş-Şerif el-Hasenî tarafından çok güzel şekilde karşılanmıştır. Zemahşerî ile Mekke emiri birbirlerinden karşılıklı ders almıştır.[143] Ayrıca Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yâbirî'nin (ö. 518/1124) yanında Sîbeveyhi'nin meşhur *el-Kitâb*'ını da okumuştur. Daha sonra eski dilcilerin yaptığı gibi Arap şehirlerini dolaşarak onların, dil, örf ve adetlerini öğrenmiştir. Zemahşerî Arap bölgesindeki bütün topraklara basdığını söylemektedir.[144]

Zemahşerî Mekke'de kaldığı iki yıl zarfında vatan hasretine yenik düşmüştür. Memleketi hakkında şiirler yazmaya başlamıştır. Daha fazla vatan özlemine dayanamamış ve doğduğu yer olan Hârizm'e dönmüştür. Zemahşerî'yi Hârizm'de Hârizmşah Muhammed b. Anuş Tekin çok güzel karşılamıştır. Zemahşerî, Şahtan hiçbir şey talep etmemesine reğmen, ona bir ev tahsis edip yanında güzel bir mevki vermiştir. Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Atsız döneminde, Zemahşerî'nin makamı daha da yükselmiştir. Çünkü Atsız âlimlere çok değer veren bir zât idi.[145]

Zemahşerî burada bir müddet kaldıktan sonra ahiretini dünyasıyla değiştirdiğini düşünür. Kutsal topraklardaki güzel günlerini hatırlar. Ağlayarak ve hüzünle tekrar kutsal topraklara dönmek istediğini şiirlerinde ifade eder.[146] Zemahşerî bir şiirde bu hasrete şöyle temas etmektedir:

أأبتاعُ بالفوزِ الشَّقاوة خاسِرًا وأستبدل الدُنْيا الدّنيّة بالأُخرى

إذا خطرتْ بالبال ذكرى إناختي على حرم الله اسْتفزَتْني الذكرى

[142] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** ..., s.35
[143] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.40.
[144] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.266; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.37.
[145] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.41-42; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** ..., s.38-39.
[146] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.43.

"Kurtuluş karşılığında şakâveti, Ahiret karşılığında kıymetsiz dünyayı satın alarak zarar mı edeyim. Allah'ın Harem'indeki konaklamamı hatırladığımda bu beni korkutuyor."[147]

Daha sonra Zemahşerî Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Bu seyahat esnasında Şam'a da uğramıştır. Burada Şam emiri Tâcu'l-Muluk Bûrî Tuğtekin'i (ö. 526/1132) ziyaret etmiştir. 523 yılında Bâtınilerle mücadele ederek, İslâm'a çok büyük hizmetler veren bu emiri övmüştür. Babasından sonra şam emiri olan Şamsu'l-Mulk'u de övmüştür.[148]

Zemahşerî, Şam'dan 526/1132 yılında ayrılarak Mekke'ye hareket etmiştir. Zemahşerî'nin bu ikinci komşuluğu ise üç yıl devam etmiştir. İbn Vahhâs eş-Şerif'in teşvikleriyle şöhreti dünyaya yayılan *el-Kaşşâf* tefsirini yazmıştır.[149] Zemahşerî eserlerinin çoğunu Mekke'de, Zemzem ile Makâm-ı İbrahim arasındaki bir yerde telif etmiştir.[150]

Zemahşerî bu üç yılın sonunda yine vatan hasretine yenik düşmektedir. Hârizm'e dönmeye karar veren Zemahşerî, 533 yılında Mekke'den ayrılmıştır. Bu yolculuk esnasında tekrar Bağdat'a uğramıştır.[151] Bağdat'ta dile ait bazı kitapları Ebû Mensur Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'nin (ö. 540/1145) yanında okuyarak ondan icazet aldığı rivayet edilmektedir.[152]

---

[147] Bu şiirin devamı için Bkz. Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.43; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.38.

[148] Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.39-40; Salih b. Ğaramullah el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî Dav-i ma Verede fî Kitâbi'l-İntisâf li İbni'l-Munîr**, Dâru'l-Endelus li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd, 1998, c.1, s.24.

[149] Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.40; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fî Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25. Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ı Kâbe'nin karşısında 528 yılının Rebîu'l-âhir ayının 23'ü pazartesi günü bitirdiğini ifade eder. Bkz. Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf 'an Hakâikı't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, (Nşr. Yûsuf el-Hammâdî), Mektebetu Mısır, Mısır, tsz., c.4, s.658.

[150] ez-Zemahşerî, **Dîvânu'z-Zemahşerî**, mukeddime bölümünde s.3; Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.2, s.90.

[151] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25.

[152] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.2, s.340.

Kendi memleketi Hârizm'e dönen Zemahşerî burada Allah için ilim halkalarını oluşturmuştur. Burada büyük bilginler yetiştirmiştir. Kısaca Zemahşerî ömrünün son yıllarını da Hârizm'de ilim ile meşgul olarak geçirmiştir.[153]

1.1.5. Mezhebi

Hür fikir taraftarı olan Hârizmliler arasında kısa zamanda Mu'tezile mezhebi yayılmıştır. Mu'tezile mezhebi Hârizm şehrine Ebû Mudar Mahmud ed-Dabbî (ö. 507/1113) ile girmiş ve bu şehrin her tarafına yayılmıştır. Burada Mu'tezile mezhebine mensup birçok büyük âlim yetişmiştir. Zemahşerî en büyük hocası Ebû Mudar ed-Dabbî başta olmak üzere bu Mu'tezile âlimlerinden dersler almıştır. Dolayısıyla Zemahşerî zamanla bu mezhebin önde gelen savunucularından birisi haline gelmiştir.[154]

Zemahşerî'nin Mu'tezilî olmasındaki önemli nedenlerden birisi de onun akli ilmlere daha çok yatkın olmasıdır. Mu'tezile'nin büyük âlimlerinden olan Zemahşerî bununla çok övünmüş ve fikirlerini ilan etmekten de hiçbir zaman çekinmemiştir. İbn Hallikân, Zemahşerî bir arkadaşının yanına gittiğinde içeri girmek için kapıyı çalıp kapıdaki kişiye; "Falana söyle, Mu'tezilî Ebû'l Kasım kapıda bekliyor." demeyi adet haline getirdiğini söylemektedir.[155] Onun bu cümlesi mezhebine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Zemahşerî meşhur *el-Keşşâf* tefsirini ilk yazdığında giriş bölümünde الحمد الله الذي خلق القرآن diyerek başlamıştır. Daha sonra bazı kişiler ona "Eğer ki sen tefsirini böyle bırakırsan kimse onu okumaz" demiştir. Bunun üzürine Zemahşerî bunu الحمد الله الذي جعل القرآن şeklinde değiştirmiştir. Fakat onun yine de جعل'yı خلق manası maksadıyla kullandığı söylenmektedir. Ayrıca *el-Keşşâf*'ın birçok nüshası الحمد الله الذي أنزل القرآن şeklindedir. Ancak bu düzeltmenin Zemahşerî tarafından değil de bazı müellifler tarafından yapılan bir ıslah olduğu iddia edilmektedir.[156]

---

[153] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25.
[154] el-Hamevî **Mu'cemu'l-Udebâ,** c.6, s.2685-2686; Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.21,27; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25.
[155] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.170.
[156] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.170.

Zemahşerî Mu‘tezile mezhebinin görüşlerini *el-Keşşâf* tefsirinin birçok yerinde açığa çıkartmıştır. Bu sebepten çok kişi tarafından tenkit edilmiş ve çok muhalif kazanmıştır.[157] Zemahşerî de Ehl-i Sünnet âlimlerini birçok konuda eleştirmiştir. Bununu yanı sıra Ehl-i Sünnete karşı çok keskin ve katı bir tutum sergilemiştir.[158]

Hayatının sonlarına doğru Mu‘tezile görüşlerinden vazgeçtiği ve Ehl-i Sünnet inancına döndüğü her ne kadar söylenmişse de bu onun eserlerinde hiç görülmemiştir. Ayrıca Zemahşerî bildiği yoldan hiç bir zaman şaşmamıştır.[159] Bu nedenle bu rivayetlerin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Zemahşerî fıkıhta ise oldukça ılımlı bir Hanefî mezhebi mensubudur. Hanefî olmasına rağmen İmam Şâfiî (ö. 204/820)’yi çok sever ve onun ilmi en iyi bilen kişi olduğunu söylerdi. Aynı zamanda Zemahşerî onu “Eimmetu’l-‘Ulemâ”, müctehidlerin reisi gibi sıfatlarla övmüştür. Şâfiî’nin sözlerinden derlediği *Şâfiyu’l-‘Iyy min Kelâmi’ş-Şâfi‘î* adlı eseri de ona olan sevgisini göstermektedir. Şâfiî olmamasına rağmen İmam Şâfiî’yi çok sevdiğini şiirlerinde dile getirmiştir.[160]

Bâbânzâde İsmail Paşa ise *Hediyyetu’l-‘Arifîn*’de, Zemahşerî’nin hayatını anlatırken onun Şâfiî olduğunu söylemektedir.[161] Muhtemelen bu iddia Zemahşerî’nin İmam Şâfiî’ye karşı beslediği sevgiden olsa gerek. Aynı zamanda onun fıkıhta katı olmamasından da kaynaklanmış olabilir.

1.1.6. Vefatı

Ömrünün tamamını ilme adamış olan Zemahşerî birçok ilim alanında eserler yazmış ve öğrenci yetiştirmiştir. İlim tahsili için birçok yere seyahatler yapmış olduğunu daha önce belirtmiştik. Son olarak Kâbe’den ayrılıp Bağdat’a ve oradan da Hârzim’e gelmiştir. Zemahşerî Ceyhun nehrinin kıyısındaki Hârzim’in bir kasabası

[157] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c.12, s.219.
[158] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu’l-Kur’âniyye fî Tefsîri’z-Zemahşerî** …, s.31-32.
[159] Bedreddin Çetiner, “Zemahşerî” **Şâmil İslâm Ansiklopedisi**, Şâmil Yayınevi, İstanbul, 2003 s. 3277.
[160] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu’l-Kur’âniyye fî Tefsîri’z-Zemahşerî** …, s.63.
[161] el-Bâbânî, **Hediyyetu’l-‘Ârifîn** …, c.2, s.402.

olan Cürcâniyye'ye yerleşmiştir. Zemahşerî burada 9 Zilhicce 538'de (14 Haziran 1143) Salı günü arefe gecesi 71 yaşında vefat etmiştir.[162]

1.2. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Zemahşerî hayatı boyunca ilmî çalışmaları için her şeyi terk etmiştir. Aile ve çocukları olmadığı için bütün hayatını ilme adamış ve ilim tahsilinin tadını bolca tatmış bir âlimdir. Zemahşerî mal sahibi olmadığından mal meşguliyeti de onu ilimden alı koymamıştır.[163] Kısaca o çok büyük bir ilmî şahsiyete sahiptir.

1.2.1. İlmî Hayatı

Zemahşerî'nin ilme olan aşkı daha küçük yaşlardan itibaren başlamıştır. Ayağı sakat olduğundan babası Zemahşerî'nin terzi olmasını arzu etmiştir. Babasının bu arzusu onun hayatını oturduğu yerden kazanması içindir. Ancak babası bu fikrini Zemahşerî'ye açıklayınca geleceğin büyük âlimi babasına: "Ey şefkatli babacığım ne olur beni Hârzim'e götür ve orada bırak." diyerek yalvarmıştır. Babası, Zemahşerî'nin bu ısrarı karşısında okuması için Hârizm'e götürmüştür. Daha sonra Allah onu çok güzel bir ilimle rızıklandırmıştır.[164]

Zemahşerî'nin ilme olan bu aşkı ölene kadar devam etmiştir. Bunun en güzel örneği atmış altı yaşına gelmesine rağmen meşhur dil âlimi Ebû Mensûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'nin önünde oturup bazı lügat kitaplarının icazetini almış olmasıdır. Bu onun ilme ve kültüre olan ilgisini açık bir şekilde göstermektedir.[165]

Zemahşerî daha önce de belirtdiğimiz gibi el-Kisâî, Taberî ve Ebû Hayyân gibi nadir şahsiyetlerdendir. Kendi zamanında Arapça dilini en iyi bilen acem olarak meşhur olmuştur.[166] Arap diline hâkimiyetini artırmak için yıllarca Arap bedevi

---

[162] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.173; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.41.
[163] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.27.
[164] Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.2, s.89.
[165] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.270; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.2, s.340.
[166] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.270.

kabilelerini dolaşmıştır. Bu seyahatlerde Arapların dil, örf ve adetleri ile ilgili önemli bilgiler elde etmiştir.[167]

Zemahşerî'nin Arap diline olan hâkimiyeti o kadar artmış ki, bir gün Ebû Kubeys dağına çıkarak Araplara hitaben şöyle demiştir:

''Ey Araplar geliniz! Babalarınızın, dedelerinizin dilini benden (bir acem'den) öğrenin!'' O bu sözleriyle dildeki üstün kabiliyetini ilan etmiştir.[168] Zemahşerî'nin bu iddiasında ne kadar haklı olduğunu daha sonra Arapça yazdığı eserlerde ortaya çıkmıştır.

1.2.2. Hocaları

Zemahşerî hayatı boyuncu ilim elde etmek için birçok büyük âlimin ilim halkalarına katılmıştır. Seyahat ettiği her yerde hem ders almış hem de ders vermiş bir şahıstır. Zemahşerî ders aldığı hocaları hakkında şiir ve medhiyeler yazarak onları her zaman övmüş ve onlara saygı göstermiştir.[169] Zemahşerî'nin halkalarına katıldığı hocalarının meşhur olanları şunlardır:

Ebû Abdillah Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085):

Muhaddis ve fakih olan bu zât Bağdat'ta uzun bir zaman Kâdi'l-Kudât olarak vazife yapmıştır.[170] Zemahşerî Bağdat'ta bu hocasından fıkıh dersleri almıştır.[171]

Ebu's-S'ad el-Muhsin b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 494/1099):

Tefsir âlimi olan bu zât, tefsir alanında Zemahşerî'nin şeyhi olarak kabul edilmektedir. Mu'tezile mezhebinin önemli mensuplarındandır.[172]

---

[167] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.266; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.37.
[168] Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtu'l-Mufessirîn)**, İstanbul, 1974, c.2, s.464.
[169] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** …, s.28.
[170] Özek, **Zemahşerî Ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.51.
[171] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2688; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.35.
[172] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25.

Ebû Mudâr Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö. 507/1113):

Bu âlim kendi zamanında lügat, nahiv ve tıp sahasında eşsiz bir âlimdir. Dolayısıyla Ferîdu ‘Asrihi (asrının benzersizi) lakabıyla lakaplanmıştır. Zemahşerî bu hocasından nahiv ve edebiyat dersleri almıştır. Zemahşerî’nin yetişmesinde ve ilmî şahsiyetinin olgunlaşmasında çok büyük katkısı olmuştur.[173]

Ebû Mudâr ed-Dabbî Mu‘tezile mezhebinin fikirlerini yaymak için çalışan bir şahıstır. Ondan nahiv ve edebiyat dersleri alan Zemahşerî, aynı zamanda Mu‘tezile mezhebinin görüşlerini de almıştır. Zemahşerî’deki üstün yeteneği fark eden Ebû Mudâr ed-Dabbî, ona her türlü maddî ve manevî desteğini göstermiştir. Bu hocasından oldukça etkilenen Zemahşerî onu sürekli övüp takdir etmiştir. Zemahşerî daha sonra bu hocası gibi aşırı bir Mu‘tezile savunucusu olmuştur.[174] Hocasının 507/1113 yılındaki ölümü üzerine şu beyitleri üzüntüsünden inşad etmiştir:[175]

وقائلةٍ ما هذه الدُّرَرُ التي تساقط (تساقطها) من عينيك سِمْطَيْنِ سِمْطَيْنِ

فقلتُ لها بالدُّرِّ التي قد حاشا بها أبو مُضَرٍ أُذني تساقطُ من عيني

‘‘Nice kişiler, gözlerinden boncuk boncuk akan bu inciler de nedir dedi! Ben de onlar Ebû Mudar’ın kulaklarıma doldurduğu, kulaklarımın gözlerimden akıttığı incilerdir, dedim.’’

Zemahşerî *el-Keşşâf* adlı meşhur tefsirinde hocası Ebû Mudâr ed-Dabbî için Ebu’ş-Şu‘arâ lakabını kullanmıştır.[176]

---

[173] el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Udebâ**, c.6, s.2688; es-Suyûtî, **Buğyetu’l-Vu‘ât** …, c.2, s.279; Cuveynî, **Menhecu’z-Zemahşerî** …, s.27-28, 32; el-Ğâmidi, **el-Mesâilu’l-İ‘tizâliyye fi Tefsîri’l-Keşşâf** …, c.1, s.25.

[174] Cuveynî, **Menhecu’z-Zemahşerî** …, s.28; Öztürk-Mertoğlu, “Zemahşerî”, **DİA,** c.44, s.235.

[175] el-Kıftî, **İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât**, c.3, s.267; el-Yâfi‘î, **Mir’âtu’l-Cinân** …, c.2, s.206.

[176] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf** …, c.1, s.403.

Ebû'l-Hasen Ali b. Hamza b. Vahhâs b. Ebi't-Tayyib el-Hasenî (ö. 508/1156):

Zemahşerî ve Vahhâs, birbirinden karşılıklı olarak ders almıştır.[177] Zemahşerî, *el-Kaşşâf* adlı eserini bu hocasının teşvikiyle yazdığını eserinin önsözünde belirtmektedir.[178]

Ebû Bekr Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yâbirî (ö. 515/1121):

Bu zât aslen Endülüs'ün şehirlerinden olan Yâbire'lidir. Daha sonra Mekke'ye hicret etmiş ve burada ilim halkaları oluşturarak ders vermeye başlamıştır.[179] Zemahşerî, nahiv ve fıkıh usulü âlimi olan bu kişiden Mekke'de Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okumuştur.[180]

Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145):

Zemahşerî 533 yılında Bağdat'a geldiğinde, Ehl-i Sünnet itikadına sahip olan bu zâttan, lügat ilmi kitaplarının giriş bölümlerini okumuş ve ondan icazet almıştır.[181]

Ebu's-Se'âdât Ziyâuddîn Hibetullâh b. 'Ali eş-Şecerî (ö. 542/1148):

Zemahşerî hac yolculuğunda Bağdat'a uğradığı zaman bu hocasını ziyaret etmiştir. eş-Şecerî onu şiirlerle övmüş, Zemahşerî ise o şiirlerini bitirene kadar konuşmamıştır. Sonra Zemahşerî de onu övmüştür.[182] Nahiv ve edebiyat konusunda çok meşhur bir âlimdir. Zemahşerî Bağdat'ta ondan bazı dersler almıştır.[183]

---

[177] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2689; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.268; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.46.
[178] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf** …, tsz., c.1, s.10.
[179] es-Sâmerrâî **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.16.
[180] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.46; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.25.
[181] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.270; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.26.
[182] el-Hamevî, **Muc'emu'l-Udebâ**, c.6, s.2689.
[183] Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.35; Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.51.

Rukneddin İbnu'l-Melâhimî Mahmûd el-Usûlî (ö.?):

Zemahşerî bu hocasından kelam dersleri almıştır. Aynı zamanda Zemahşerî tefsir derslerinde ona hocalık yapmıştır.[184] Ayrıca son dönemin en önemli Mu'tezile kelamcılarından olan bu kişi, Zemahşerî'nin Mu'tezile olmasında etkisi oldukça önemlidir.[185]

eş-Şeyh Muhibbuddîn (ö.?):

Zemahşerî bu hocasından usul dersi almıştır. Zemahşerî, *A'cabu'l-'Aceb* adlı eserinde 'irab ile ilgili bazı konularda "Hocamız Muhibbuddîn Allah onu cennetiyle mükâfatlandırsın şöyle demiştir." diyerek hocasının görüşlerine işaret etmiştir.[186]

Zemahşerî'nin Ebû Sa'd Şakkânî (ö. ?) ve eş-Şeyhu's-Sedîd el-Hayyâdî (ö. ?) gibi hocaları da bulunmaktadır.[187] Ayrıca Zemahşerî gibi meşhur bir âlimin bunların dışında da daha birçok hocasının olması muhtemeldir.

1.2.3. Öğrencileri

Zemahşerî'nin birçok ilim merkezine seyahatlerde bulunduğu bilinmektedir. Gittiği her yerde de öğrenciler ilim elde etmek için onun etrafına toplanmıştır. Rivayet edildiğine göre, Zemahşerî Horasan'da bulunduğu esnada halk onun etrafına toplanmıştır. Öğrenciler orada verdiği dersleri dikkatle takip etmiş ve başta dil sahası olmak üzere birçok konuda onun ilminden faydalanmıştır.[188] Onun yetiştirdiği öğrenciler genellikle alet ve islâmî ilimlerde meşhur olmuş âlimlerdir.[189]

Zemahşerî'nin çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Onun ilmiden faydalanan meşhur öğrencilerinden bazıları şunlardır:

---

[184] Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.2, s.89; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf**, c.1, s.26.
[185] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, s.235.
[186] Ebû Mûsa, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî** ..., s.29.
[187] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'ind'z-Zemahşerî**, s.17; Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, s.235.
[188] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.266.
[189] Çetiner, "Zemahşerî" **Şâmil İslâm Ansiklopedisi**, s. 3278-3279.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mervân el-'İmrânî el-Havârizmî (ö. 560/1166):

Suyûtî'nin *Buğyetu'l-Vu'ât*'ında bu âlimin soyu Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Hârun el-'İmrânî el-Havârizmî olarak geçmektedir.[190] Zemahşerî gibi Mu'tezile olan bu zât, ondan edebiyat dersi almıştır. Zemahşerî'nin en önemli öğrencilerinden olduğu söylenmektedir. Ayrıca Zemahşerî'nin edebiyatına en vâkıf olan kişi olduğu iddia edilmektedir.[191]

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Bâycûk el-Bakkâlî el-Havârizmî (ö. 562/1167):

Zemahşerî'den lügat ve nahiv dersleri almıştır. Zemahşerî'nin ilim halkasını devam ettirmiş olan talebesidir. Zeynu'l-Meşâyih lakâbıyla lakaplanmıştır.[192]

el-Unmûzec'in önemli şârihlerinden biri olan Muhammed b. Sa'd ed-Dîbâcî el-Mervezî (ö. 614/1217) Zemahşerî'nin bu öğrencisinden ders almıştır. Yani bu şârih Zemahşerî'nin talebesinin talebesidir.[193]

el-Muvaffak b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Saîd İshâk Ebu'l-Mueyyid Diyâuddîn el-Mekkî (ö. 568/1173):

Aslen Mekke'li olan bu âlim Hârizm'de Zemahşerî'den Arapça dersleri almıştır. Hârizm camisinde hatiplik görevi yapan bu kişi Hârizm'in en kuvvetli hatibi (أخطب خوارزم) olarak tanılmıştır.[194] Ayrıca Zemahşerî'nin bu talebesi *Kifâyetu'u-Nahv fî 'İlmi'l-İ'râb* adlı eseriyle *el-Unmûzec*'e şerh mahiyetinde bir eser yazmıştır.[195] Bu eserle *el-Unmûzec* üzerinde ilk şerh çalışması başlatan kişi olmuştur.

---

[190] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.195.
[191] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.27.
[192] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.27; Özek, **Zemahşerî Ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.53.
[193] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.1, s.111-112.
[194] el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, 332; Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.46; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.27.
[195] Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn 'an Usâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn**, (Nşr. Muhammed Şerefuddîn Yaltekâyâ), Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabî, tsz, 2008, c.2, s.1498.

Ummu'l-Mu'eyyed Zeynep bint Abdurrahmân b. Hasan el-Curcânî eş-Şa'rî (ö. 615/1218):

Hadis ilmiyle meşgul olan bu âlime kadın birçok âlimden rivayette bulunmuş ve icazet almıştır. Zemahşerî'nin yanında da okumuş ve icazet almıştır.[196]

Ebu'l-Feth Nâsır b. Ebi'l-Mekârim Abdi's-Seyid b. Ali b. Mutarrizî (ö. 626/1213):

Hârizmli olan bu kişi Zemahşerî ve onun talebesi olan el-Muvaffak Diyâuddîn el-Mekkî'den ders almıştır. Nahiv ilminde büyük bir kabiliyet sahibi olan bu âlim Zemahşerî'nin halifesi olarak görülmektedir.[197]

Ebû Yusuf Yakup b. Ali b. Muhammed b. Cafer el-Belhî (ö.?):

Bu zât edebiyat ve nahiv alanında önder kişilerdendir. Zemahşerî'den ders almış ve onun yolunda gitmiştir. el-Hamevî "Bu bilgiler dışında bu âlim hakkında başka bir bilgim yoktur." demiştir.[198]

Bunların dışında Zemahşerî'nin ilmî halkalarına katılan ve ilminden bolca istifade eden daha çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır.

1.3. ESERLERİ

Zemahşerî'nin yaşadığı h. VI. yüzyıl telif geleneği bakımından çok fazla gelişmiş bir dönemdir. Bu dönemde eserler artık derleyici değil de öğretici bir üslûp ile yazılmıştır. Zemahşerî birçok maddî ve manevî olumsuz şartlara reğmen azınsanmayacak kadar eser telif etmiştir. Hatta o dönemde âlimler arasında bu kadar çok eser yazan ender şahsiyetlerden biri olduğu söylenebilir. Ayrıca tefsir ve gramer alanı başta olmak üzere neredeyse her alanda eser yazmıştır. Özellikle de tefsir

---

[196] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.2, s.344; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf** …, c.1, s.28.

[197] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2741; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.311. Hayatı için bkz; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.3, s.339; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.369.

[198] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2844; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.351; es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'ind'z-Zemahşerî**, s.19.

sahasında yazdığı *el-Keşşâf* ve gramerde yazdığı *el-Mufassal* ile *el-Unmûzec* ona büyük bir şöhret kazandırmıştır.

Zemahşerî, birçok kişinin yaptığı gibi sadece değişik kaynaklardan bilgi toplayan bir müellif değildir. O yazdığı eserlerin hepsinde kendisine mahsus orijinal fikirler ve ifade tarzlarını kullanmıştır. Aynı zamanda Zemahşerî her araştırmasında akıl ve mantığa çokça önem veren bir yazardır. Eserlerinde işlediği her konuya bir şeyler katma çabası göstermiştir.[199]

Zemahşerî *Mu'cem 'Arabî-Fârisî* dışındaki bütün eserlerini Arapça olarak yazmıştır.[200] Onun Arap diline olan hâkimiyeti yazdığı Arapça eserlerde ve söylediği şiir, kasîde, medhiyelerde âşikardır.

Zemahşerî daha öğrencilik döneminde çok önemli eserler yazmaya başlamıştır. Hayatı boyuncu devam ettirdiği bu çalışmalar sonucunda, tefsir, hadis, nahiv, lügat, edebiyat, arûz ve hal tercemesi gibi çeşitli alanlarda birçok eser bırakmıştır. Zemahşerî'nin bu eserlerinin sayısı hakkında ihtilaf vardır. Onun eserlerini Yâkût el-Hamevî elli bir tane, İbn Hallikân otuz tane olarak saymıştır. Taşköprizâde Ahmet Efendi (ö. 968/1561) de Zemahşerî'nin yirmi altı eserini zikretmiştir. Bâbânzâde İsmail Paşa ise elli bir tane olarak tespit etmiştir. Ayrıca bunların her birisi saydıkları eserlerin sonunda daha bunların dışında da (وغير ذلك) demiştir.[201] Mustafa Cuveynî, Zemahşerî'nin kırk tane eserini saydıktan sonra şöyle demiştir: "Zemahşerî'nin bunlar dışında da eserleri bulunmaktadır. el-Hamevî bu eserleri zikretmiştir. Fakat el-Hamevî onun bütün eserlerini zikretmediği gibi ben de onun bütün eserlerinin isimlerini ve konularını bilmiyorum."[202] Zemahşerî'nin eserlerini altmış beşe kadar çıkaranlar da olmuştur. Bu farklılık, bazı eserlerin her bir bölümü müstakil bir eser sayılmasından olsa gerek. Ayrıca Zemahşerî'nin bazı eserlerinin değişik isimlerle anılmasından da kaynaklanmış olabilir.[203]

---

[199] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.54.
[200] Yüce, "Zemahşerî", **İA**, c.13, s.511.
[201] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168-169; Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l 'Ulûm**, c.2, s.87-88.
[202] Cuveynî, **Menhecu'z-Zemahşerî** …, s.51.
[203] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, s.236.

Zemahşerî'nin eserleri yazıldığı konular göz önüne alınarak sıralanmıştır. Konumuz itibariyle bu sıralandırmada öncelikle dil alanında yazdığı eserlere yer verilmiştir.

1.3.1. Dil İle İlgili Eserleri

Bilindiği gibi Zemamahşerî çok yönlü bir âlimdir. Dolayısıyla birçok alanda eser telif etmiştir. Bu alanlardan biri de dil ile ilgili yazdığı eserlerdir. Nahiv ilmi başta olmak üzere dilin birçok alanında eser telif etmiştir.

Aşağıda Zemahşerî'nin neredeyse dilin her bir bölümünde telif ettiği eserler şu başlıklar altında toplana bilir.

I. Lugat İle İlgili Eserleri:

1. *Esâsu'l-Belâğa* (أساس البلاغة):[204] Zemahşerî'nin bu eseri yermi sekiz bâbdan meydana gelmektedir. Zira müellif bu eserinde her bir harfi bâb olarak kabul etmiştir. Ayrıca her bir bâbdaki kelimeler de kendi içinde alfabetik olarak sıralamıştır. Zemahşerî bu tertibi aranan kelimenin daha kolay bulunabilmesi için tercih ettiğini belirtmektedir. Müellif eserde kelimenin gerçek manası verildikten sonra macazî manası üzerinde oldukça durmuştur.[205]

2. *Kitabu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh* (كتاب الأمكنة, والجبال, والمياه): Bu eser tarihî ve coğrafî lügat mahiyetinde hazırlanmıştır. Leiden'de 1856'da ve Bağdat'ta 1938 yılında basılmıştır.[206]

3. *Mu'cem 'Arabî-Fârisî* (معجم عربي فارسي): Bu eser Arapça ve Farsça bir lügat kitabıdır. Zemahşerî'nin Arapça olmayan tek eseridir. A. Fitz tarafından Leipzig'de 1843 yılında neşredilmiştir.[207] Burada zikrettiğimiz gibi birçok kişi bu eseri müstakil bir eser saymaktadır. Fakat Borckelmann bu eser ile *Mukaddimetu'l-*

[204] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[205] Hulusi Kılıç, "Esâsu'l-Belâğa", **DİA**, İstanbul, 1995, c.11, s.357.
[206] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.35; Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.61.
[207] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.61.

Edeb adlı eserin bir oldğunu söylemektedir.[208] Muhtemelen *Mu'cem 'Arabî-Fârisî, Mukaddimetu'l-Edeb*'in Arapça ve Farsça olan ilk iki bölümüne verilen isimdir.

4. *Mukaddimetu'l-Edeb* (مقدمة الأدب):[209] Zemahşerî'nin Hârizmşah sultanlarından Atsız'a ithaf ettiği lügat kitabıdır. Bu eser sırasıyla isimler, fiiller, harfler, isimlerin çekimi ve fiillerin çekimi (sarf) olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Bu eser Havâce İshak Efendi (İshak'ın hocası) diye maruf Ahmed b. Hayreddin el-Güzelhisârî (ö. 1120/1708) tarafından 1117/1705 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercümeyi *'Aksa'l-'Arab fî Tercemâti'l-Mukaddimeti'l-Edeb* adıyla isimlendirmiştir.[210]

Zemahşerî'nin *Cevâhiru'l-Luga* **(جواهر اللغة),** *el-Ecnâs* **(الأجناس)** ve *Kitâbu'l-Esmâ fi'l-Luga* **(كتاب الأسمى في اللغة)** adlı eserleri[211] de lügat ilmine dair oldukları anlaşıldığı söylenmektedir.[212] Fakat bu eserlerin sadece isimleri günümüze kadar gelmiştir.

II. Nahivle İlgili Eserleri:

1. *el-Emâlî fi'n-Nahv* (أمالي في النحو):[213] İbn Hallikân bu eseri *Emâlî fi Kulli Fen* olarak zikretmektedir.[214] Eserin isminden anlaşıldığı gibi nahiv konularına dair yazılmış bir eserdir.

2. *el-Mufassal fî San'ati'l-İ'râb* (المفصل في صنعة الإعراب): *el-Mufassal fî İlmi'l-Luğa, el-Mufassal fi'n-Nahv* ve *el-Mufassal fî İlmi'l-'Arabiyye* isimleriyle de bilinen bir eserdir. Zemahşerî'nin tefsir alanında yazdığı *el-Keşşâf*'dan sonra en önemli çalışması olarak kabul edilmiştr.[215]

---

[208] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.229.
[209] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[210] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1798. Selami Sönmez tarafından 2009 yılında bu eser hakkında "*Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Mukaddimetu'l-Edeb'in Didaktik Değeri*" adlı bir makale yazılmıştır. Ayrıca bu eser üzerinde Raafat Muhammad tarafından YTÜSBE'de 2014 yılında "*Zemahşeri Mukaddimetu'l-Edeb Eserinin Osmanlı Türkçesi ile Tercümeli Tahran Nüshası (elif-dal kısmı) (giriş-dil özellikleri-transkripsiyonlu metin dizin)*" adlı tez çalışması yapılmıştır.
[211] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[212] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.61.
[213] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[214] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[215] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.59.

3. *el-Mufred ve'l-Muellef* (المفرد والمؤلف): Nahiv ilmine dair bir risaledir.[216] Bu eser Bağdat'ta 1382/1967 yılında Behîce el-Hasenî tarafından neşredilmiştir.[217]

4. *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye* (المحاجاة بالمسائل النحوية):[218] Bu eser Suyûtî'nin *Buğyet'u-Vû'at* adlı eserinde *el-Uhâciyi'n-Nahviyye* olarak geçmektedir.[219] Nahvin bazı konularını soru cevap şeklinde anlatan bir eserdir. 'İlmu'd-Dîn 'Alî b. 'Abdussamed es-Sahâvî (ö. 643/1246) bu eseri şerh ettikten sonra nahiv ilminde en önemli eserlerden olduğu söylenmektedir.[220]

5. *Risâle fî Kelimeti'ş-Şehâde* (رسالة في كلمة الشهادة): Kelime-i Tevhid'in nahiv tahlilini yapan bir eserdir.[221]

6. *Samîmu'l-'Arabiyye* (صميم العربية):[222] Bu eser *Hediyyetu'l-'Ârifîn*'de *Sahîhhu'l-'Arabiyye* (صحيح العربية) olarak geçmektedir.[223] Bu eserin nahiv ilmine dair olduğu söylenmektedir.[224] Fakat herhangi bir yazma nüshasına rastlanmamıştır.

7. *el-Unmûzec fi'n-Nahv* (الأُنموذج في النحو):[225] Konumuz olan bu eser daha sonraki bölümde detaylı olarak incelenmiştir.

III. Edebiyatla İlgili Eserleri:

1. *A'cabu'l-'Aceb fî Şerh Lâmiyyeti'l-'Arap* (أعجب العجب في شرح لامِية العرب):[226] Bu eser eş-Şenferâ Elzdî'nin (ö. m.525-550 arası) *Lâmiyyetu'l-Arap* adlı eserinin şerhidir. Zemahşerî bu eseri müfredat, lügat ve nahiv yönünden şerh etmiştir. Belâgat konularına ise hiç girmemiştir.[227] Birçok kitapla beraber bu eser h.

---

[216] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[217] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.60.
[218] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[219] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.280.
[220] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1607-1608.
[221] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.61.
[222] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[223] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-Ârifîn** …, c.2, s.403.
[224] Enver Arpa, **Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri**, Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s.42.
[225] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.1, c.185.
[226] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[227] Çetiner, ''Zemahşerî'' **Şemail İslâm Ansiklopedisi**, s.3278.

1300'de İstanbul'da basılmıştır.[228] Daha sonra h. 1324'de Kahire'de basılmış ve m. 1976 yılında da ikinci baskısı yapılmıştır.[229]

2. *Atvâku'z-Zeheb* (أطواق الذهب) /*en-Nesâihu's-Sığâr* (النصائح الصغار): Nasihat ve ahlak konusunda yazılmış olan bu eser Makâmât gibi 100 makaleden oluşmaktadır. Ayrıca her makâlesine "Yâ Ebe'l-Kâsım" diyerek kendisine hitap etmiştir.[230] Bu eser, Yusuf Efendi el-Esîr'in (ö.?) şerhiyle beraber Beyrut'a h. 1293, 1314 ve 1322 yıllarında basılmıştır. Muhammed Zehnî (ö. 1329/1911) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[231] Ayrıca Almanca ve Fransızcaya da tercüme edildiği söylenmektedir.[232]

3. *Dîvânu'z-Zemahşerî* (ديوان الزمخشري):[233] İbn Hallikân Zemahşerî'nin bu eserini *Dîvânu'ş-Şi'r* olarak zikretmektedir.[234] *Dîvânu'z-Zemahşerî*'nin elimizde bulunan matbu nüshası Fâtıma Yûsuf el-Haymî'nin tahkikli şerhiyle beraber 28 Temmuz 2006 yılında Beyrut'a basılmıştır. Bu eserin bir yazma nüshası, Süleymâniye Kütüphanesi Âşir Efendi nr. 330'da mevcuttur.[235]

4. e*d-Durru'd-Dâir el-Muntehab fî Kinâyât ve İsti'ârât ve Teşbîhâti'l-'Arab* (الدرّ الدائر المنتخب في كنايات واستعارات وتشبيهات العرب): Edebi sanatlara dair bir eserdir. 1968 yılında Bağdat'ta Behîce el-Hasenî tarafından neşredilmiştir.[236]

5. *Kasîde fî Suâli'l-Gazzâlî an Culûsi'llâh ale'l-'Arş ve Kusûri'l-Ma'rifeti'l-Beşeriyye* (قصيدة في سؤال الغزالي عن جلوس الله على العرش وقصورالمعرفة البشرية): Bu eserin Berlin Kütüphanesi nr. 7688'de bir yazma nüsha mevcuttur.[237]

---

[228] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.63.
[229] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.86.
[230] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.1, s.117.
[231] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.235.
[232] Özek, **Zemahşerî Ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.62. Hacı Çiçek *Atvâku'z-Zeheb* hakkında "*Zemahşerî'nin Atvâku'z-Zeheb Adlı Esrinin Edebî Sanatlar Açısından Değerlendirilmesi*" adında bir makale çalışması yapmıştır. Ayrıca Hacı Çiçek "*Zemahşerî'nin Atvâku'z-Zeheb, el-Kelimu'n-Nevâbiğ ve Makâmât'ında İnsanın Kişiliğini Yok Eden Özelliklerin Analitik Kritiği*" adlı bir makale de yazmıştır. Yine Hacı Çiçek'in "*Zemahşerî'nin Atvâku'z-Zeheb, el-Kelimu'n-Nevâbiğ ve Makâmât Adlı Eserlerinde Kişiyi İnşa Eden Özelliklerin Analitik Kritiği*" adlı başka bir makale çalışması bulunmaktadır.
[233] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.1, s.791.
[234] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[235] Yüce, "Zemahşerî", **İA**, c.13, s.513.
[236] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.36.
[237] **Keşfu'z-Zunûn** …, c.5, s.237.

6. *el-Kasîdetu'l-Be'ûddiyye* (القصيدة البعوضيّة): Zemahşerî bu eserinde sivrisineği ele alır ve sivrisineğin vasıflarından bahsetmiştir. Bu vasıflardan sonra Allah ve Resûlüne sena ve övgüler yaptığı söylenmektedir.[238]

7. *el-Kıstâs* (القسطاس): Zemahşerî'nin bu eseri arûza dair yazılmış bir eserdir.[239] İzzudîn Abdulvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî (ö. 660/1262) tarafından şerh edilmiştir. ez-Zencânî, h. 655 yılında telif ettiği bu şerhini *Tashîhu'l-Mikyâs fi Tefsîri'l-Kıstâs* (تصحيح المقياس في تفسير القسطاس) olarak adlandırmıştır.[240]

9. *Makâmât* (المقامات): *en-Nesâihu'l-Kibâr* **(النصائح الكبار)** ismiyle de adlandırılan bir eserdir.[241] Zemahşerî yakalandığı hastalıktan sonra bu eseri yazmıştır. Müellif nasihatlara kendisine "Yâ Ebe'l-Kâsım" diyerek hitap etmiştir.[242] Bu eserin Berlin Kütüphanesinde nr. 8749 bulunan yazma nüshasında, üzerine Zemahşerî tarafından yazılan bir şerhi mevcuttur. Kahire'de h. 1312 ve 1325 yıllarında basılmıştır. Oskar Rescher (ö. 1972) tarafından bu eser Almancaya tercüme edilmiştir.[243]

8. *el-Mustaksâ fi'l-Emsâl* (المستقصى في الأمثال): Zemahşerî bu eserinde Arap atasözlerini ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralamıştır. Müellif atasözleri sıralamakla yetinmemiş aynı zamanda atasözlerin açıklamalarını, doğuş, dil yapısı ve tahlillerini de vermiştir.[244] Zemahşerî h. 499 yılının Ramazan ayında bu eserin telifini bitirmiştir.[245]

---

[238] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.237.
[239] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[240] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1326.
[241] Özek, **Zemahşerî Ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.62.
[242] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.231-232; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.35.
[243] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.232. M. Edip Çağmar tarafından bu eser hakkında "*ez-Zemahşerî'nin Makâmât Adlı Eseri*" adlı bir makale çalışması yapılmıştır. Bu makale 2002 yılıda DÜİFD'sinde Diyarbakır'da basılmıştır. sy.1, c.4. Makalede Zemahşerî'nin makâme türünden iki eser yazdığı belirtilmektedir. Birisi Zemahşerî'nin *Makâmât* adını verdiği eseridir. Diğeri ise *Atvâku'z-Zeheb* adlı eseridir. Ayrıca makalede Zemahşerî'nin konu başlıkları için *Makâmât*'a el-Makâme kelimesini, *Atvâku'z-Zeheb*'te ise el-Makâle kelimesini kullanmış olduğu belirtilmiştir.
[244] Çetiner, ''Zemahşerî'' **Şemail İslâm Ansiklopedisi**, s.3278.
[245] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1674-1675.

10. ***Nevâbiğu'l-Kelim*** **(نوابغ الكلم)** **/** ***el-Kelimu'n-Nevâbiğ*** **(ألكلم النوابغ):**[246] Zemahşerî'nin Mekke'de telif ettiği bu eser küçük vecizeler şeklinde edebi parçalar içermektedir. Kahire'de h. 1287 yılında ve h. 1306'da de Beyrut'ta neşredilmiştir. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* adlı eserde birçok yazma nüsahası, şerhi ve muhtasarı zikredilmekdir.[247]

11. ***Nuzhetu'l-Muste'nis ve Nuhzetu'l-Muktebis*** **(نزهة المستنس ونـهزة المقتبس):** Bu eserin bir yazma nüshası Ayasofya Kütüphanesi nr. 4331 mevcuttur.[248]

12. ***Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*** **(ربيع الأبرار ونصوص الأخبار):**[249] Zemahşerî, ikinci Mekke ziyaretinden memleketi Hârizm'e dönüş esnasında bu eseri yazmıştır.[250] Bu eser edebî ve ilmî parçaları içermektedir. Brockelmann *Nefhâtu Ezhâr Şerhu Rabî'u'l-Ebrâr* adında kim tarafından yazıldığı bilinmeyen bir şerhinin olduğunu söylemektedir. Ayrıca çok sayıda yazma nüshası ve ihtisarlarını da zikretmektedir. Bunlar arasında Zemahşerî tarafından yapılan bir ihtisarda bulunmaktadır.[251]

13. ***Şerhu Ebyât-i Kitâbi Sîbeveyhi*** **(شرح أبيات كتاب سيبويه):**[252] el-Hamevî ve Babânzâde bu eseri *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* olarak zikretmiştirler.[253]

Zemahşerî'nin, *el-Keşf fi'l-Kırâât* **(الكشف في القراءات)**,[254] *Divânu'r-Resâil* **(ديوان الرسائل)**, *Divânu't-Temsil* **(ديوان التمثيل)** *Sevâiru'l-Emsâl* **(سوائر الأمثال)**,[255] *Divânu Hutab* **(ديوان خطب)**,[256] *Tesliyetu'd-Darîr* **(تسلية الضرير)**, *Risâletu'l-Esrâr* **(رسالة الأسرار)**,[257] *er-*

---

[246] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.

[247] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.232-233; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.35. Hacı Çiçek'in Zemahşerî'nin bu eserine dair "*Zemahşerî'nin el-Kelimu'n-Nevâbiğ Adlı Eserin Şerh ve Tercümelerine Dair Bir Değerlendirme*" adlı makalesi bulunmaktadır.

[248] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.237.

[249] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168.

[250] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.36.

[251] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.234-235.

[252] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.

[253] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.

[254] İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, c.1, s.15.

[255] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.

[256] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.

[257] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, c.1, s.12.

Risâlatu'n-Nâsiha (**الرسالة الناصحة**),[258] *Nasâihu'l-Mulûk* (**نصائح الْمُلُوك**), *er-Risâlatu'l-Mubkiye* (**الرسالة المُبكِيَ**), *Ziyâdâtu'n-Nusûs* (**زيادات النُّصُوص**) ve *Şerhu Ebyâti'l-Keşşaf* (**شرح أبيات الْكشَّاف**)[259] adlı eserleri de edebiyata dair oldukları rivayet edilmektedir.[260] Ancak bu saydığımız eserlerin sadece isimleri günümüze kadar gelebilmiştir.

IV. Hal Tercemesine Dair Eserleri

1. *Hasâsisu'l-'Aşara el-Kirâmi'l-Berara* (خصائص العشرة الكرام البررة): Zemahşerî bu eserde aşere-i mübeşşere diye bilinen on sahabenin hayatını anlatmaktadır. Bihîce el-Hasenî tarafından Bağdat'ta 1968 yılında neşredilmiştir.

2. *Muteşâbihu Esâmi-r-Ruvât* (متشابه أسامي الرواة)[261]

3. *Risâletu't-Tasarrufât* (رسالة التصرفات): Bu eser Muhammed İsmettullah b. Mahmûd Nimettullah el-Buhârî'nin h. 945 yılında yazdığı ta'liklerle beraber h. 989 yılında Mektebu'l-Hindî tarafından basılmıştır.[262]

4. *Şakâiku'n-Nu'man fî Hakâıki'n-Nu'mân* (شقائق النعمان في حقائق النعمان): Zemahşerî, Hanifî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) bazı menkıbelerini bu eserde zikretmiştir.[263]

5. *Şâfiyu'l-'Iyy min Kelâmi'ş-Şâf'î* (شافي العيي من كلام الشافعي):[264] Zemahşerî'nin İmam Şâfiî hakkında yazılmış olduğu bir eserdir.

1.3.2. İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri

1. *Dâllatu'n-Nâşid ve'r-Râid* (ضالة الناشد والرائض):[265] Zemahşerî'nin bu eseri miras hakkında olduğu rivayet edilmektedir. Zira İbn Hallikân bu eser hakkında fariz ilminde bir eserdir (في علم الفرائض) demektedir.[266]

---

[258] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[259] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[260] Özek, **Zemahşerî Ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.64.
[261] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[262] Brockelmann, **Tarîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.238.
[263] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[264] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169; el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.

2. *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs* (الفائق في غريب الحديث): Zemahşerî garîbu'l-hadis alanında yazılmış olduğu bu eseri 516 yılının Rebî'u'l-Âhir ayında tamamlamıştır.[267] Hadis metinlerindeki garîb kelimeleri açıklayan bu eser alfabetik lügat tarzında yazılmıştır. Fakat bu eserde hadis arama ve bulmada bir hayli zorluk vardır.[268] Bu eser üç cilt olarak Ali Muhammed el-Bicâvi ve Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim tarafından Kahire'de neşir edilmiştir.[269]

3. *el-Keşşâf 'an Hakâikı Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الاقاويل في وجوه التأويل): Zemahşerî'nin bu eseri aradan çok uzun bir zaman geçmesine rağmen özellikle dil, edebiyat ve belagat incelikleri bakımından aşılamadığı kabul edilmiştir. Bu eserin, dirayet tefsirleri arasında yer alan bir şahane eser olduğu söylenebilir.[270]

Zemahşerî bu tefsirin yazımına h. 526 yılında Mekke'ye ikinci gelişinde başlamıştır. Daha sonra bu eseri 23 Rebî'u'l-Âhir 528'de Pazartesi günü kuşluk vaktinde Kâbe'nin karşısında tamamlamıştır. Ayrıca Zemahşerî eseri iki yılda tamamladığını eserin mukaddimesinde belirtmiştir.[271]

Âlimler, Zemahşerî'nin bu muhteşem eseriyle tefsir sahasında Taberî'nin seviyesine ulaştığını öne sürmüştür. İbn Hallikân, *el-Keşşâf* hakkında ''Bundan daha önce onun benzeri yazılmadı'' diyerek bütün dikkatleri onun üzerine çekmiştir.[272] Aynı zamanda Mâlikîlerce beğenilmediği halde, yine Mâlikî olan İbn Haldûn (ö. 808/1406) tarafından bütün tefsirlerden üstün görülmüştür.[273]

Kendi döneminin dâhisi olan Zemahşerî Arap dili ve belâğatı açısından ilmî gücünü eserinde göstermiştir. Çokça beğendiği bu eserini öven bir şiir inşad etmiştir:

إن التفاسير في الدنيا بلا عددٍ وليس فيها لعمري مثلُ كشَّافِ

---

[265] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[266] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168.
[267] Kâtip Çelebi, **Keşfi'z-Zunûn**, c.2, s.1217
[268] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.32.
[269] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.58.
[270] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.57.
[271] ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf** …, c.1, mukeddime; el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.44.
[272] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168.
[273] Yüce, "Zemahşerî", **İA**, c.13, s.511.

إنْ كنتَ تبغي الهدى فالزمْ قراءته فالجهلُ كالداءِ والكشَّافُ كالشَّافي

"Şüphesiz yeryüzünde tefsirler sayılmayacak kadar çoktur. Hayatım üzerine yemin ederim! Onlar arasında *el-Keşşâf* gibisi yoktur. Eğer hidâyeti bulmak istersen onu oku. Çünkü Cehâlet bir hastalık, *el-Keşşâf* ise ilaç gibidir."[274]

Brockelmann *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* adlı eserinde *el-Keşşâf*'ın çok sayıda şerh ve muhtasarını zikretmektedir.[275]

4. *Menâsiku'l-Hacc* (مناسك الحج): Hac konularını içeren bir eserdir.[276]

5. *el-Minhâc fi'l-Usûl* (المنهاج في الأصول)[277] Fıkıh usulüne dair yazılmış bir eserdir. Medinetu'l-Munevver Kütüphanesi nr. 516'da yazma nüshası bulunmaktadır.[278]

6. *Mu'cemu'l-Hudûd* (معجم الحدود):[279] Bu eserin isminden de anlaşıldığı gibi fıkıh ilmine dair olduğu tahmin edilmektedir.[280] Fakat eserin herhangi bir nüshasının varlığı bilinmemektedir.

7. *Muhtasaru'l-Muvâfaka Beyne Ehli'l-Beyt ve's-Sahâbe* (مختصر الموافقة بين أهل البيت والصحابة): Zemahşerî bu eserini Ebu's-Said er-Râzî İsmâil b. Ali es-Semman'ın (ö. 443/1051) aynı bu isimde olan ve hadis ilmine dair olan eserinden ihtisar etmiştir.[281]

8. *Nuketu'l-A'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb* (نكت الأعراب في غريب الإعراب) (*fî Ğarîbi İ'râbi'l-Kur'ân*): Kur'an-ı Kerimdeki garîb lafızların i'râbını yapan bir eserdir. Bu eser 1985 yılında Ebû'l-Futûh Şerîf'in tahkikiyle Kahire'de basılmıştır.[282]

---

[274] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2689; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.280.
[275] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.218-224.
[276] Yüce, "Zemahşerî", **İA**, c.13, s.511.
[277] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[278] el-Ğâmidî, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşaf** …, c.1, s.37.
[279] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[280] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.59.
[281] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[282] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî", **DİA**, c.44, s.236.

9. *er-Râiz fi'l-Ferâiz* (الرائض في الفرائض):[283] Eserin isminden de anlaşıldığına göre Ferâiz (miras) hakkında bir eserdir.

10. *Ruûsu'l-Mesâil* (رؤوس المسائل):[284] Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasındaki ihtilaflı fıkhî konular hakkındadır. Abdullah Nezîr Ahmed tarafından 1987 (1407) yılında bir cilt olarak neşredilmiştir.[285] el-Hamevî bu eseri *Rûhu'l-Mesâil* olarak zikretmiştir.[286]

11. *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî* (شرح مختصر القدورى): Hanefî mezhebinin fıkhına dair yazılmış bir şerh eserdir.[287]

1.3.3. Sadece İsimleri Bilinen Eserleri

Zemahşerî'nin günümüze kadar gelen eserleri oduğu gibi günümüze kadar gelmeyip, ancak konusu bilenen bazı eserleri bulunmaktadır. Biz bunları yukarıda zikrettik. Ayrıca Zemahşerî'nin konuları dahi bilinmeyen bazı eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerin sadece isimleri bilinmektedir. Sadece isimleri bilinen bu eserler şunlardır:

1. *Aklu'l-Kull* (عقْلُ الكل):[288] Zemahşerî'nin sadece el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Udebâ*'sında geçen bu eser mantık ilmiyle alakalı olduğu tahmin edilebilir.[289] Zaten eserin isminden de mantık ilmine dair olduğu anlaşılmaktadır.

2. *Esâsusu't-Takdîs* (أساس التَّقْدِيس)[290]

3. *Fusûsu'l-Ahbâr* (فصوص الأخبار)[291]

4. *Fusûsu'n-Nusûs* (فصوص النُّصُوص)[292]

---

[283] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.269; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.168.
[284] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[285] Çetiner, ''Zemahşerî'' **Şemail İslâm Ansiklopedisi**, s.3278.
[286] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[287] Yüce, "Zemahşerî", **İA**, c.13, s.511.
[288] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691.
[289] Özek, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, s.65.
[290] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[291] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[292] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.

5. *Kelimâtu'l-'Ulemâ* (كلمات العُلَماء)[293]

6. *Tılbetu'l 'Ufât fî Şerhi't-Tasarrufât* (طِلبة العفاة في شرح التَّصَرُّفات)[294]

Zemahşerî'ye ait bu eserler sadece isimleri günümüze kadar gelebilmiştir. Bundan ötürü hangi alan ve konuda yazıldığı tespit edilememiştir.

[293] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[294] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV ADLI ESERİN İNCELENMESİ

2.1. EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV'E GENEL BİR BAKIŞ

2.1.1. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti

Zemahşerî'nin bu meşhur risalesi birçok biyografi eserinde yer almaktadır. Özellikle de Zemahşerî'nin dönemine çok yakın olan el-Hamevî ve İbn Hallikân gibi meşhur biyografi yazarlarının eserlerinde bulunmaktadır. Örneğin el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Udebâ* ve İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-A'yân* adlı eserlerinde *el-Unmûzec fi'n-Nahv* olarak geçmektedir.[295] Ayrıca Suyûtî'nin *Buğyetu'l-Vu'ât* ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)'nin *Keşfu'z-Zunûn* adlı eserlerinde de bu isimle zikredilmektedir.[296] Bâbânzâde İsmail Paşa ise *Hediyyetu'l-'Ârifîn* adlı eserinde bu eserden *Unmûzec fî Muhtasarı'l-Mufassal* adıyla bahsetmiştir.[297]

Zemahşerî bu eserine bizzat kendisinin isim koyduğunu eserinde beyan etmemiştir. Fakat Mucîru'd-Devle Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyin el-Erdistânî (ö.?)'yi medh ettiği kasîdesinde bu eserinden *el-Unmûzec* adıyla bahsetmiştir. Zemahşerî *Dîvan*'ında *el-Unmûzec*'in geçtiği beytin açıklamasında "Bu benim nahiv ilminde olan eserimdir. Ben onu *el-Unmûzec* olarak isimlendirdim." demiştir.[298]

---

[295] el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.6, s.2691; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169.
[296] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.280; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.1, s.185.
[297] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.403.
[298] ez-Zemahşerî, **Dîvânu'z-Zemahşerî**, s.126. Beyit şu şekildedir:

ويَقْدَحَ زنْدًا وارِيًا منْ مناقبي إذا صلَدَتْ كُلُّ الزِّنادِ لِقادحِ
وفِي شَرْحِ أبْياتِ الكتابِ لبعضِ ما يرى في صِفاتي مُجْمَلًا أيُّ شارِحِ
وأُنْمُوذَجًا أَنْفَذْتُ منه يضُمُّهُ رجائي أرى فيهِ وجوهَ المَناهج
أراقِبُ مِن عَين الوزيرِ إطِّلاعَهُ عليه وحسْبي منه لمحةُ لامح

Bu eserin ilk şârihlerinden ve aynı zamanda Zemahşerî'nin talebesi olan el-Muvaffak Diyâuddîn el-Mekkî *el-Unmûzec*'e şerh mahiyetinde yazdığı eserde bu eseri *el-Unmûzec min Kitâbi'l-Mufassal* olarak zikretmiştir.[299] Ayrıca bu eserin en meşhur şârihlerinden olan el-Berde'î de şerhinin en başında Zemahşerî'yi ve onun eserini överken bu metnin *el-Unmûzec* olarak bilindiğini belirtmiştir.[300]

Meşhur lügat âlimi ez-Zebîdî de (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs* adlı eserinde *el-Unmûzec* hakkında şöyle demektedir:

حتَّى أَنَّ الزمخشري وهو من أئمة اللغة سمى كتابه في النحو الْأُنْمُوذَج

"Zemahşerî gibi büyük bir dil âlimi nahiv içerikli kitabının adını *el-Unmûzec* koymuştur."[301]

el-Unmûzec'i yayıma hazırlayan Sâmî b. Hamd el-Mensûr ise bu eseri *el-Unmûzec fi'n-Nahv* ve e*n-Nemûzec fi'n-Nahv* isimleriyle zikretmiştir.[302]

Bütün bu bilgiler ışığında bu eserin doğru isminin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* veya e*n-Nemûzec fi'n-Nahv* olduğu kanaatine varılmıştır. Ayrıca zikrettiğimiz bütün bu bilgilerden eserin Zemahşerî'ye aidiyeti konusunda âlimler arasında hiçbir ihtilaf olmadığı görülmektedir. Aynı zamanda Zemahşerî'nin *Divan*'ındaki kendi ifadesinden ve ez-Zebîdî'nin *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs* adlı eserindeki *el-Unmûzec* hakkında verdiği bilgiden eserin isminin bizzat Zemahşerî tarafından verildiği anlaşılmaktadır.

en-Nemûzec Farsçadan muarreb olmuş bir kelimedir. Farsçada bir şeyin örneği, modeli ve numunesi anlamları taşıyan nemûzeh (نَمُوذَهْ) kelimesinden muarreb olmuştur.[303] Daha önce değindimiz gibi *el-Unmûzec*, *el-Mufassal*'ın özetidir. Bundan ötürü onun numunesi mahiyetindedir. *el-Mufassal*'a numune olan bu eser, numune

[299] el-Muvaffak Diyâuddîn el-Mekkî'nin yazdığı **Kifâyetu'n-Nahv fî İlmi'l-İ'râb**, adlı eserin yazma nüshasında bu isimle geçmektedir.
[300] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.4.
[301] Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Murtazâ ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs**, Matbatu'l-Kuveyt, Kuveyt, 2008, c.6, s.250.
[302] Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, (Thk. Sami b. Muhammed el-Mensûr), yy. 1999, s.4.
[303] ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arus min Cevâhiri'l Kâmûs**, c.6, s.249.

anlamını gelen *el-Unmûzec* ile isimlendirilmiştir. Bunun çok mutâbık bir isimlendirme olduğu söylenebilir.

el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît* adlı eserinde en-Nemûzec kelimesinin muarreb bir kelime olduğunu söylemektedir. Daha sonra el-Fîrûzâbâdî *el-Unmûzec* kelimesinin kullanılmasının yanlış olduğunu iddia etmektedir.[304] Fakat ez-Zebîdî, Nevâcî'den (ö. 859/1455) bu iddianın delilsiz bir iddia olduğunun rivayet edildiğini söylemektedir. Çünkü âlimler *el-Unmûzec* kelimesini eskiden beri birçok defa kullanmışlardır. Hatta Zemahşerî gibi büyük bir dil âlimi nahiv konulu eserini *el-Unmûzec* kelimesi ile isimlendirmiştir. Ayrıca çağının önde gelen dilcilerinden biri olan İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) de eserine *el-Unmûzec* ismini vermiştir. Bu dil âlimi özellikle Ebû Temîm Şerefuddevle Mu'izz b. Bâdîs (ö. 454/1062)'in sarayında ve o çevrede bulunmuş Kayrevanlı 100 şair ve edibin hayatını ele aldığı eserini[305] *Unmûzecu'z-Zamân fî Şu'arâ'i'l-Kayrevân* olarak isimlendirmiştir.[306] Bunun yanı sıra Kâtip Çelebi de *Keşfu'z-Zunûn* adlı eserinde *el-Unmûzec* adında birçok eser saymaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni ise Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eserinden sonra başka bir *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adıyla zikrettiği eserdir. Bu eserin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî (ö. 518/1124)'nin eseri olduğunu söylemiştir.[307]

Zemahşerî başta olmak üzere böyle büyük dil âlimlerinin eserlerini *el-Unmûzec* olarak isimlendirmiş olması ve özellikle de bu eserlerin dil ile ilgili olması el-Fîrûzâbâdî'nin iddiasının delilsiz bir iddia olduğunu göstermektedir.

Zemahşerî'nin bu meşhur eseri bütün bu bilgilere rağmen bazı yörelerde ve eğitim kuruluşlarında *el-Enmûzec* olarak bilinmektedir. Hatta bu isim ile meşhur olmuş bir eserdir. Ayrıca bazı akademik çalışmalarda dahi bu eserin adı *el-Enmûzec* olarak geçmektedir.

Zemahşerî'nin bu eseri DİA'da *el-Enmûzec* ve *el-Unmûzec* olmak üzere iki farklı isimle yer almaktadır. DİA'nin *el-Mufassal* maddesinde *el-Mufassal*'ın

---

[304] el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, s.208.
[305] Zülfikar Tüccar, ''el-Kayrevânî'', **DİA**, İstanbul, 1999, c.20, s.248
[306] ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs**, c.6, s.250.
[307] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.1, s.185.

muhtasarları zikredilirken, Zemahşerî tarafından ihtisar edilen bu muhtasar *el-Enmûzec* olarak geçmektedir.[308] Daha sonra DİA'nin Zemahşerî maddesinde ise Zemahşerî'nin eserleri sayılırken, Zemahşerî'nin bu eseri *el-Unmûzec* ismiyle zikredilmiştir.[309] DİA'da böyle bir çelişkinin olması ve bu çelişkiye bu güne kadar değinilmemesi DİA için bir eksiklik olsa gerek. Aynı zamanda DİA'nın *el-Unmûzec* maddesine ihtiyacı olduğunu da göstermektedir.

Böyle bir isimlendirme "Galat-ı meşhur, lûgat-i fesîhten evlâdır." anlayışının bir sonucu olmalıdır. Ayrıca böyle bir galatın fetha harekesinin (el-Enmûzec) zammeden (el-Unmûzec) daha hafif olmasından da kaynaklanmış olması muhtemeldir. Zira Arap gramerinde الفتحة أَخَفُّ الحركات "Fetha harekelerin en hafifidir." tabiri çok meşhur bir tabirdir.

el-Unmûzec'in şerhlerinden biri olan *Hadâiku'd-Dekâik* adlı eserin bazı baskılarında, kapak sayfasında bu eserin adı *İnmûzec* olarak da geçmektedir. Örneğin Diyarbakır'daki Seyda yayınları tarafından 2016 yılında basılan baskıda eserin ismi şöyle geçmektedir: حدائقُ الدَّقائق على متن إنموذج للزمَخشَرِ في النحو (*Hadâiku'd-Dekâik 'alâ Metni İnmûzec li'z-Zemahşerî fi'n-Nahv*).[310] Bu isimlendirme başka bir tartışma kapısını açmakta gibi görünmektedir. Fakat bunun kesinlikle yanlış bir isimlendirme olduğu âşikardır. İlk başta bu yanlışlığın baskı hatasından ileri geldiği düşünülebilir. Ancak bu yayınevinin bu isimlendirmeyi iç kapakta ve daha birçok defa zikretmiş olması *el-Unmûzec* hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olduğunu göstermektedir.

2.1.2. Yazılış Amacı

İlk dönemlerden beri nahiv ilminde muhtasar eser yazmak çok büyük bir önemi haizdir. Nahiv ilminin konularını kısa bir metotla anlatan bu eserlerin, Arapça dil eğitimine büyük katkıları olmuştur. Bunlar nahiv ilminin özeti olduklarından nahiv ilmine ilk başlayan öğrenciler için vazgeçilmez eserler haline gelmiştir. Ayrıca birçok öğrenci tarafından bu eserler ezberlenmiştir. Muhtasar eserlere çok önem verildiğinden bazı nahiv âlimleri, bu tür muhtasarlar yazmak için önemli çalışmalar

[308] Benli, "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.369.
[309] Öztürk-Mertoğlu, "Zemahşerî" **DİA**, c.44, s.237.
[310] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.1.

başlatmıştır. Zira az bir ifadeyle çok şey anlatmak, oldukça zor bir telif yöntemidir. Başaka bir ifadeyle son derece geniş olan nahiv konularını öğrenciye özet bir şekilde sunmak kolay değildir.[311]

el-Unmûzec adlı eser de nahiv ilminde yazılan önemli muhtasar eserler arasında sayılmaktadır. Çünkü bu eser muhtasar eser yazabilmede üstün bir kabiliyete sahip olan Zemahşerî tarafından yazılmıştır. Nitekim İbn Mâlik "el-Mufassal'ın sahibi nahivde muhtasar eserleri olan birisidir." diyerek onun bu kabiliyetine işaret etmiştir.[312]

Zemahşerî *Dîvân*'ında *el-Unmûzec* hakkında yazdığı şiirin açıklamsında eserin yazılış amacını şöyle belirtmektedir: "Bu benim nahiv ilmiyle ilgili olan eserimdir. Ben ona *el-Unmûzec* ismini verdim. Bu veciz eserle Arap lügatının sırlarını anlamak için arzuladığım bütün amaç ve emellerime eriştim."[313] Ayrıca Zemahşerî *el-Mufassal* adlı eserinin mukaddimesinde de Arap olmayan Müslümanların Arapçaya olan ihtiyaçlarını belirtmiştir. Böyle önemli dil eserlerini bu ihtiyaçlar için yazdığını söylemektedir.[314] Zemahşerî'nin bu iki açıklamasından *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec*'in yazılış amacı anlaşılmaktadır.

Sâlim Nâdir 'Atiyye *el-Unmûzec* hakkında şöyle demektedir: ''*el-Unmûzec,* gerçekten muhtasar olması yönünden, kitaplar arasından ayırt edilmektedir. O *el-Mufassal*'ın bir özetidir. Musannif şiirle şâhid (delil) getirmemiş, basit örnekler kullanmıştır. O bu eserini karşılaştırmalardan ve şiir istişhadlarından arındırmış kolay ve basit bir üslûp kullanmıştır. Nahiv âlimlerin görüşlerine ve görüş ayrılıklarına yer vermemiştir. *el-Mufassal*'ın muhtasarı olan *el-Unmûzec* öğrencinin *el-Mufassal*'ı daha kolay anlaması için, *el-Mufassal'a* giriş mahiyetindedir.''[315] 'Atiyye'nin bu ifadesinden Zemahşerî'nin bu eseri yazma amacı nahiv kurallarını öğrencilere çok kısa tariflerle açıklamak olduğu anlaşılmaktadır. Böylece öğrencilerin öncelikle bu veciz eseri okuyarak *el-Mufassal*'ı daha çabuk ve kolay bir şekilde anlamasını gerçekleştirmektir.

---

[311] Muharrem Çelebi, **Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış**, DEÜİF, İzmir, sy.5, 1989, s.3-4.
[312] Muhamed Ali el-Hüseynî, "el-Kafiye Beyne Kutubi'n-Nahv", **el-Mevrid**, Dâru'l-Menzûm, Riyad, 1975, c.4, s.15.
[313] ez-Zemahşerî, **Dîvânu'z-Zemahşerî**, s.126.
[314] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.3.
[315] 'Atiyye**, ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv**, s.69.

Hiç şüphesiz *el-Unmûzec* gibi bütün muhtasar eserlerin yazılma nedenleri nahiv eğitim ve öğretiminde kolaylığı temin etmektir. Özellikle de bu eğitime ilk başlayan öğrencilerin kolaylıkla ezberleyip kavrayabileceği bir kaideler risalesi sunmaktır. Kısaca ilk öğrenmeye başlayan öğrenciyi bıktırmadan bu ilmin temel konularını öğreterek, nahiv eğitimindeki ilk aşamayı geçmesini sağlamaktır.[316]

2.1.3. Ana Bölümleri

Bütün eserlerde olduğu gibi Zemahşerî de *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı eserini belirli bölümlere ayırmıştır. *el-Unmûzec*'teki bu bölümler bâb şeklinde oluşturulmuştur. Her bir bâbın da alt başlıkları bulunmaktadır. Zemahşerî bu eserinde her ne kadar fasl kelimesini kullanmamışsa da, aslında bu alt başlıkları her birisi birer fasldır. Çünkü *el-Unmûzec, el-Mufassal*'ın muhtasarı olduğundan bu eserde yer alan faslların birçoğu burada da zikredilmiştir. Fakat Zemahşerî *el-Unmûzec*'te icaza verdiği önemden dolayı fasl kelimesini kullanmamıştır.

Eserlerde konu başlıklarının dizilişinde kullanılan en eski ve en meşhur sistem bâb sistemidir. İlk zamanlarda gramer eserleri bu sisteme göre yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşan ilk gramer kitaplarından olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde de bâb sistemi kullanılmıştır. Bu nedenle bâb sistemi kullanılan ilk ve en eski sistem özelliğine sahiptir.[317]

Zemahşerî de *el-Unmûzec*'te bâb şeklindeki bölümlendirme sistemini kullanmıştır. Fakat bu eserde bâb şeklindeki bölümlendirme, *el-Kitâb*'takinden çok daha farklı bir sınıflandırmadır. Zemahşerî *el-Kitâb*'a göre çok daha geniş konuları kapsar şekilde bâb sistemini kullanmıştır. *el-Kitâb*'ta nahvin her konusu için bir bâb açılmıştır. Örneğin; هذا باب الفاعل, هذا باب مسند والمسند إليه, هذا باب المفعول, هذا باب النداء şeklinde olduğu gibi nahiv ilminin her bir konusu ayrı bir bâb başlığı altında incelenmiştir. e*l-Unmûzec*'te ise konular genel olarak üç bâba ayrılmıştır. Daha sonra her bir bâbın kapsadığı konular o bâb altında işlenmiştir. Böylece bütün nahiv konuları bu üç ana bâb altında ele alınmıştır.

---

[316] Çelebi, **Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış**, s.3-4.

[317] Hacı Yılmaz, **Ali b. Mes'ud b. Mahmûd el-Ferğânî'nin el-Mustevfâ fi'n-Nahv Adlı Eserinde Konuları İşleme Yöntemi, Koyduğu Kurallar ve Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları,** (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008, s.82.

el-Unmûzec'te nahiv konularının başlıklarının belirlenmesinde, kelime çeşitleri (isim, fiil ve harf) dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu bâblar kelime çeşidine göre isim, fiil ve harf olmak üzere üç bâbtan oluşmaktadır.

Zemahşerî bu eserde kelime ve kelâm için ayrı bir bâb tabiri kullanmamaştır. Bunları şu başlıklar ile ele almıştır:

Kelime: الكلمة

Kelâm: الكلام

Zemahşerî bu kelime ve kelâm başlıkları altında kelimenin tarifini, kelimenin kısımlarını ve kelâmın tarifini zikretmiştir. Daha sonra bu üç asıl bâba geçmiştir. Bu bâblar şunlardır:

İsim Bâbı: باب الإسم [318]

Fiil Bâbı: باب الفعل [319]

Harf Bâbı: باب الحرف [320]

Zemahşerî, daha sonra bu üç ana bâb altında neredeyse nahivin bütün konularını başlıklar halinde ele almıştır.

Birinci bâb, isim başlığını taşımakta ve aşağıdaki nahiv konularını içermektedir.

İsim Bâbı: باب الإسم

İsmu Cins: إسم الجنس

Âlem: العَلَم

Mu'rab: المعرب

İ'râb: الإعراب

[318] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s. 15.
[319] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.26.
[320] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.30.

Gayr-i Munsarif ve Hükmü: أسباب منع الصرف

Merfû‘ isimler: المرفوعات

Fâil: الفاعل

Mübtedâ ve Haber: المبتدأ وخبره

كان ve Kardeşlerinin İsmi: والإسم في باب كان

إنّ ve Benzerlerinin Haberi: والخبر في باب إنَّ

Cinsini Nefyeden لا‘nın Haberi: وخبر لا التي لنفي الجنس

ليس ye Benzeyen ما ve لا ‘nın İsmi: وإسم ما ولا بمعنى ليس

Mensup İsimler: المنصوبات

Mef‘ûlu Mutlak: المفعول المطلق

Mef‘ûlu Bih: المفعول به

Mef‘ûlu Fîh: المفعول فيه

Mef‘ûlu Me‘ah: المفعول معه

Mef‘ûlu Leh: المفعول له

Hal: الحال

Temyîz: التمييز

Müstesnâ: المستثنى

كان ve Kardeşlerinin Haberi: والخبر في باب كان

إنّ ve Benzerlerinin İsmi: والإسم في باب إنَّ

Cinsinden Hükmü Nefyeden لا’nın İsmi: وإسم لا لنفي الجنس

ليس’ye Benzeyen ما ve لا’nın Haberi: وخبر ما ولا بمعنى ليس

Mecrûr İsimler: المجرورات

Mu‘rab Tâbiler: توابع المعرب

Te’kid: التأكيد

Sıfat: والصفة

Bedel: والبدل

Atfu Beyan: وعطف البيان

Harfle Atıf: والعطف باالحروف

Mebnî: المبني

Zamirler: المضمرات

İşaret İçin Olan İsimler: أسماء الإشارة

İsmi Mevsûl: الموصولات

Fiil Manasında Olan İsimler: أسماء الأفعال

Zarflar: بعض الظروف

Murekkeb İsimler: المركبات

Kinayeler: الكنايات

Tesniye: المثنّى

Cemi: المجموع

Mârife ve Nekire: المعرفة والنكرة

Müzekker ve Müennes: المذكر والمؤنث

Musağğar: المصغّر

Mensûb: المنسوب

Sayı İsimleri: أسماء العدد

Fiil Gibi Amel Eden İsimler: الأسماء المتصلة بالأفعال

Masdar: المصدر

İsmu Fâil: وإسم الفاعل

İsmu Mef‘ûl: وإسم المفعول

Sıfatı Muşabbehe: والصفة المشبهة

Ef‘âl’l-Tedîl: وأفعال التفضيل

İkinci bâb fiil başlığını taşımakla beraber aşağıdaki nahiv konularını kapsamaktadır.

Fiil Bâbı: باب الفعل

Fiili Mazî: الماضي

Fiili Muzarî: المضارع

Emir: الأمر

Mute‘addî ve Gayri Mute‘addî: المتعدي وغير المتعدي

el-Mebni li’l Mef‘ûl: المبني للمفعول

Ef‘âli’l-Kulûb: أفعال القلوب

Nâkıs Fiiller: الأفعال الناقصة

Mukarebe Filleri: أفعال المقاربة

Medh ve Zem Fiilleri فعلا المدح والذم

Te‘accub Fiilleri: فعلا التعجّب

Zemahşerî'nin harf başlığı verdiği üçüncü bâb ise, aşağıdaki nahiv konularını içermektedir.

Harf Bâbı: بَابُ الْحَرْفِ

İzafet Harfleri: حروف الإضافة

Fiile Benzetilen Harfler: الحروف المشبهة بالفعل

Atıf Harfleri: حروف العطف

Nefy Harfleri: حروف النفي

Tenbîh (uyarma) Harfleri: حروف التنبيه

Nidâ Harfleri: حروف النداء

Tasdik Harfleri: حروف التصديق

İstisna Harfleri: حروف الاستثناء

Hitap Harfleri: حرفا الحطاب

Sıla (Zâid) Harfleri: حروف الصلة

Tefsir Harfleri: حرفا التفسير

Mastar Harfleri: الحرفان المصدريان

Tahdîd Harfleri: حروف الحضيض

Takrîb Harf: حرف التقريب

İstikbâl Harfleri: حروف الإستقبال

İstifhâm Harfleri: حرفا الإستفهام

Şart Harfleri: حرفا الشرط

T'alîl (Neden) Harfi: حرف التعليل

Men‘ Harfi: حرف الردع

Lamlar: اللامات

Sakin Tenis Tâ’sı: تاء التأنيث الساكنة

Tekîd Nûnu: النون المؤكدة

Sekte Ha’sı: هاء السكت

2.1.4. Yazma Nüshaları

İslamın ilk dönemlerinden günümüze kadar Arap gramerine dair pek çok sayıda eser yazılmıştır. Ancak bunların tümü günümüze kadar ulaşabilmiş değildir. Bu eserlerden sadece bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlar medreselerde ve kütüphanelerde hem okunmuş hem de korunmuş eserlerdir.

Zemahşerî’nin *el-Unmûzec fi’n-Nahv* adlı eseri de bize kadar ulaşmış klasik eserlerdendir. Bu eser kütüphaneler sayesinde yazma nüshaları günümüze kadar ulaşabilmiş bir eserdir. Ancak bu yazma nüsharının birçoğunun kim tarafından ve hangi tarihte istinsah edildiği bilinmemektedir. Ülkemizin birçok kütüphanesinde *el-Unmûzec*’in yazma nüshaları mevcuttur. Bu yazma nüshaların birçoğuna Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığın web sayfasından erişilebilmektedir. *el-Unmûzec*’in buradaki bazı yazma nüshalarının dili Arapça-Farsça olduğu görünmektedir. Bu bilgi ışığında e*l-Unmûzec*’in Farsça’ya tercüme edildiği de anlaşılmaktadır.

Bu yazma nüshalardan bazıları şunlardır:

Ankara Milli Kütüphanesi, Çankırı İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda Arşiv No: 18 Hk 24/2. Bu yazma eser kim tarafından istinsah edildiği bilinmemekle beraber, 948/1541 yılı istinsah tarihi ile *el-Unmûzec*’in başkanlıkta bulunan yazma nüshalarının en eskisidir. Bu yazma nüshanın dili Arapça ve DVD nr. 1556’dır.

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi ve bu kütüphanenin koleksiyonunda Arşiv No: 37 Hk 2134/5, Müstensih: Şükrüzâde Abdurrahman b. Şeyh Mustafa ve İstinsah tarihi: 1062/1651 olan bir yazma nüshası bulunmaktadır.

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi ve bu kütüphanenin koleksiyonunda Arşiv No: 37 Hk 1932/4, Müstensih: Halil b. İbrahim ve İstinsah tarihi: 1062/1651 başka bir yazma nüshası mevcuttur.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda Arşiv No: 15 Hk 59, Müstensih: Süleyman b. Hüseyin, İstinsah tarihi: 1161/1748. Bu yazma nüshanın dili Arapça-Farsça'dır.

Bu eserin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının web sayfasında daha birçok yazma nüshası mevcuttur.[321]

2001 yılında M. Edip Çağmar tarafından hazırlanan *Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler* adlı makalede *el-Unmûzec*'in yazma nüshaları zikredilmişdir. Bunlar nr. 255, 289/1'de yer alan *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı yazma nüshalardır.[322] Bu makalede daha sonra değineceğimiz gibi *el-Unmûzec*'in birçok şerhinin yazma nüshasının da bu kütüphanede olduğu belirtilmektedir.

2.1.5. Basıldığı Yerler

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eseri, nahiv ilminde çok önemli bir yere sahiptir. Nahiv âlimleri tarafından bu eser en önemli kaynaklar arasında sayılmıştır. Ayrıca *el-Unmûzec* asırlarca medreseler başta olmak üzere bazı eğitim kuruluşlarında okutulmuştur. Dolayısıyla yazıldığı günden bugüne belli zamanlarda değişik yerlerde birçok baskısı yapılmıştır. Bu baskılarından bazıları şunlardır:

el-Unmûzec J. B. Broch tarafından el yazısı ile 1283/1867 yılında Christiania'da teksir edilmiştir. Ayrıca Mısır/Bulak 1269/1852, İran/Tebriz 1275/1858, Mısır/Kahire 1289/1872 ve 1325/1907, İran/Tahran 1301/1884'da *Câmi'u'l-Mukaddimât* içinde ve Türkiye/İstanbul 1289/1872, 1298/1880'da

[321] www.yazmalar.gov.tr
[322] M. Edip Çağmar, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler**, DÜİFD, Diyarbakır, 2001, sy.2, c.3, s.180.

basılmıştır.[323] Zemahşerî'nin bu eseri daha sonra 1401/1981 yılında Beyrut'a da basılmıştır.[324]

el-Unmûzec, Sâmî b. Hamd el-Mensûr tarafından yayıma hazırlanmış ve 1420/1999 yılında basılmıştır. el-Mensûr bu çalışmasında Princeton Üniversitesi Yahudâ bölümü nr. 1382'de yer alan *el-Unmûzec* yazma nüshasını dikkate aldığını söylemiştir.[325]

Bu eser son olarak İbrahim Aydemir editörlüğünde Hâşimî yayınevi tarafından 2015 yılında İstanbul'da küçük bir el kitabı olarak basılmıştır. Bu baskıda *el-Unmûzec*'e mukaddime mahiyetinde bir giriş ve bazı dipnotlar yer almaktadır.

2.1.6. Şerhleri

Eski asırlardan beri Arapça eserler üzerinde birçok şerh yazılmıştır. Özellikle Arap dili gramerinde önemli bir yere sahip olan muhtasar metinler üzerine şerh yazmak geleneksel bir hal almıştır. Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'i muhtasar olma sebebiyle şerh olmadan anlaşılması zordur. Dolayısıyla *el-Unmûzec*, Zemahşerî'nin öğrencileri başta olmak üzere birçok âlim tarafından şerh edilmiştir.[326]

Bu şerhlerin en meşhurları şunlardır;

1. *Kifâyetu'n-Nahv fî 'İlmi'l-İ'râb* (كِفَايَة النَّحو في علم الإعراب) el-Muvaffak b. Ahmed Diyâuddîn el-Mekkî (ö. 568/1173): Diyâuddîn el-Mekkî Zemahşerî'nin talebesidir. Carl Brockelmann *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* adlı eserinde bu şerhe işaret ederken, Diyâuddîn el-Mekkî Zemahşerî'nin en çok sevdiği telebesi olduğunu belirtmiştir. Bu şerhin bir yazma nüshası İngiltere Müzesi (British Museum) nr. 6260'ta mevcuttur. Bir başka yazma nüshası da Berlin nr. 6525-6526'da ve Pertersburg nr. 940'ta bulunmaktadır.[327]

Zemahşerî'nin öğrencisi tarafından yazılan bu eser, muhtemelen *el-Unmûzec* üzerinde yazılan ilk şerhtir. Aslında bu eser tam manasıyla *el-Unmûzec*'in şerhi

[323] Yüce, "Zemahşerî" **İA**, c.13, s.512.
[324] Çetiner, ''Zemahşerî'', **Şâmil İslâm Ansiklopedisi**, s.3278.
[325] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.12.
[326] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[327] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.228.

değildir. Ancak müellifin de belirtiği gibi *el-Unmûzec*'e şerh mahiyetinde yazılmış bir eserdir.

2. *Hadâiku'd-Dekâik* (حدائق الدقائق) Sadullah el-Berde'î (ö. 609/1212):[328] Bu şerh *el-Unmûzec* üzerine yazılan şerhlerin en meşhurudur. *el-Unmûzec* bu şerhle beraber asırlarca nahiv eğitiminde okutulmuştur. Birçok kişi tarafından *el-Unmûzec*'in sadece bu şerhi bilinmektedir. Zira bu şerh diğer şerhlerden çok daha meşhurdur. el-Berde'î şerhin mukaddime kısmında Zemahşerî'yi ve *el-Unmûzec* adlı eserini övdükten hemen sonra bu şerhi hangi amaç ve ihtiyaçlar için yazdığını bizzat belirtmektedir.[329]

Bu eserin Bağdat'taki Evkaf Kütüphaneside, nr. 1355'te bir yazma nüshası mevcuttur. Ayrıca bu şerhin Paris nr. 6367'de de bir nüshası vardır.[330]

Brockelmann bu şerhi *Hadâiku'l-Hakâik* (حدائق الحقائق) adında zikretmektedir. Berlin nr. 6580 başta olmak üzere bu eserin birçok yazma nüshasını *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî* eserinde zikretmiştir.[331]

el-Unmûzec'in bu şerhi üzerinde 2014 yılında Diyarbakır Dicle Üniversitesinde Zübeyir Aslan tarafından "*Sadullah el-Berde'i'nin Hadâiku'd-Dekâik Adlı Eseri*" adıyla yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

3. *Şerhu'l-Unmûzec* (شرح الأُنمُوذج) Muhammed b. Sa'd ed-Dîbâcî el-Mervezî (ö. 614/1217): *el-Unmûzec*'in bu şerhini, Suyûtî *Buğyetu'l-Vu'ât* adlı eserinde el-Mervezî'nin eserlerini sayarken zikretmiştir. Aynı zamanda Suyûtî bu eserinde el-Mervezî'nin *el-Mufassal*'ıda şerh ettiğini söylemiştir.[332]

el-Mervezî, Zemahşerî ile görüşmüş ve onun öğrencisi olan el-Bakkâlî'den ders almış bir âlimdir.[333] Dolayısıyla bu şerh *Kifâyetu'n-Nahv fî 'İlmi'l-İ'râb*'tan sonra *el-Unmûzec* üzerinde yazılan şerhlerin en eskisi olduğu söylenebilir.

---

[328] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[329] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.4.
[330] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[331] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.228.
[332] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.1, s.111-112.
[333] es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.1, s.111.

4. *Şerhu'l-Unmûzec* (شرح الأُنمُوذج), Muhammed b. Ali (ö. 648/1250): el-*Unmûzec*'in bu şerhinin bir yazma nüshası Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin Arap dili ile ilgili olanlar bölümünde nr. 781'de muvcuttur.[334]

5. *Şerhu'l-Unmûzec* (شرح الأُنمُوذج) Ali b. Ubeydullah b. Ahmed Zeyne'l-'Arab (ö. 758/1357): *el-Unmûzec*'in bu şerhi h. 736 senesinde kaleme alındığı söylenmektedir. İskenderiye kütüphanesinde nr. 96 bir yazma nüshası olduğu bilinmektedir.[335]

6. *Kitâbu Şerhi'l-Unmûzec* (كتاب شرح الأُنموذَج) Muhammed b. Abdulğanî el-Erdebilî (ö. 1036/1626): Bu şerh *Hadâiku'd-Dekâik* şerhinden sonra *el-Unmûzec* üzerine yazılan şerhlerin en meşhurudur. Bazı bölgelerde bu şerhin şöhreti *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhi geçmektedir.

Bu eserin Bağdat'taki Evkaf Kütüphanesinde, nr. 1233'de bir yazma nüshası mevcuttur. Bağdat'taki Irak Müzesi Kütüphanesinde de nr. 1685'de başka bir nüshası da vardır.[336] Ayrıca bu şerhin Berlin nr. 6516-6517, Kahire nr. 224-226, İskenderiye nr. 21 ve daha birçok kütüphanede yazma nüshası bulunmaktadır.[337]

7. *el-Fevâidu'l-'Abdiyye* (الفوائد العبدية) Mustafa b. Yusuf el-Mûstârî (ö. 1119/1707): el-Mûstârî bu şerhini h. 1094 ylında yazmıştır. Kuveyt'te Vakıf İslam İşleri Başkanlığında iki yazma nüshası olduğu söylenmektedir. Bu yazma nüshalardan biri el-Mûstârî'nin kendi yazma eseridir.[338]

Ürdün Ammandaki Orta Doğu Üniversitesinde (Middle East University MEU) 2015 yılında Fâlih Bidâh 'Abdullah el-'Acemî tarafından bu şerh üzerinde yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

---

[334] Çağmar, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler**, c.3, s.183.
[335] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.229; es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[336] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[337] Brockelmann, **Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî**, c.5, s.228; es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.87.
[338] Fâlih Bidâh 'Abdullah el-'Acemî, **el-Fevâidu'l-'Abdiyye Şerhu'l-Unmûzec li'z-Zemahşerî**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Amman, 2015, s.55.

8. *el-Feyrûzec* (الفيروزج) Muhammed ‘İsa ‘Asker (ö. ?): Bu eser h. 1289 yılında Kahire’de el-Medârisu’l-Melekiyye matbasında basılmıştır.[339] Muhtemelen *el-Unmûzec* üzerinde yazılan şerhlerin en yenisidir.

9. *‘Umdetu’s-Serî* (عمدة السري) İbrahim b. Sa‘îd el-Husûsî (ö. ?): Bu şerh h. 1312 yılında Kahire Bulakta (Boulaq) basılmıştır.[340]

10. *el-Unmûzec*’in Leiden Kütüphanesinde kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen bir başka şerhi mevcuttur. Brockelmann *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî* adlı eserinde bu şerhe işaret etmektedir.[341]

M. Edip Çağmar *Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler* adlı makalesinde Arap dili ile ilgili olan eserler bölümünde nr. 469’da yazarı belli olmayan *Şerhu’l-Unmûzec* adında el-*Unmûzec*’in bir yazma şerhi mevcut olduğunu belirtmiştir.[342]

11. Pertersburg Kütüphanesi nr. 198’de kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen *el-Unmûzec*’teki şavâhidlere dair bir şerhıin nüshası mevcuttur. Brockelmann *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî* adlı eserinde bu şerhi de شرح للشواهد الأُنموزج لمجهولٍ şeklinde zikretmiştir.[343]

2.1.7. Hâşiyeleri

Araştırmalar sonucunda Zemahşerî’nin bu veciz eserinin biyografi eserlerinde sadece bir hâşiyesine rast gelebildik. Bu haşiyenin ismi *Hâşiyetun ‘âla Şerhi’l-Unmûzec* (حاشِيَةٌ على شرح الأنمُوذج) müellifi ise Yusuf b. Muhammed el-Kurdî el-Asam (ö. 1001 dolaylarında) dır.[344]

Bu hâşiye Bâbânzâde’nin *Hediyyetu’l-‘Ârifîn* isimli eserinde geçmektedir. Bâbânzâde burada el-Kurdî’nin eserlerini sayarken *Hâşiyetun ‘âla Şerhi’l-Unmûzec*

---

[339] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu’n-Nahviyye ve’l-Lugaviyye ‘inde’z-Zemahşerî**, s.87.
[340] Brockelmann, **Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî**, c.5, s.228; es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu’n-Nahviyye ve’l-Lugaviyye ‘inde’z-Zemahşerî**, s.87.
[341] Brockelmann, **Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî**, c.5, s.228.
[342] Çağmar, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler**, sy.2, c.3, s.182.
[343] Brockelmann, **Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî**, c.5, s.228.
[344] el-Bâbânî, **Hediyyetu’l-‘Ârifîn** …, c.2, s.565.

(حاشِيَةٌ على شرح الأُنمُوذج) adında bir kitap zikretmektedir.[345] Bâbânzâde bu hâşiye hakkında her hangi bir açıklama yapmamıştır. Fakat el-Asam el-Kurdî'nin birçok hâşiyesini zikretmiştir. Bu hâşiyeler:[346]

حاشية على حاشية العصام للجامي

حاشية على حاشية العزي لقول أحمد

حاشية على شرح الشمسية

حاشية على شرح الأُنموزج

el-Unmûzec'in *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhinin elimizde bulunan matbu nüshasının alt kısımında çizgiyle ayrılmış hâşiyeler mevcuttur. Bu şerhin altındaki hâşiye kısmındaki bazı hâşiyerin sonunda Yusuf el-Asam el-Kurdî'nin ismi geçmektedir.[347] Bu hâşiyelerin pek çoğunun sonunda ise Molla Hamza[348] ve Abdurrrahman[349] ismindeki iki âlimin ismleri bulunmaktadır. Ayrıca İbrahîm,[350] Seyyid Hafız,[351] Haydar,[352] Mahmûd,[353] İkmaluddîn,[354] Radiyuddîn,[355] Süleyman,[356] Molla Muhammed ez-Zivingî[357] ve Resûl Zekî[358] gibi başka birçok âlimin isimi de geçmektedir. Bunun yanı sıra bu hâşiye kısmında birçok meşhur nahiv âlimi ve eserin isimi de geçmektedir. Bunlar: Molla Cami, Seyyid Şerîf, Hindi, *el-Musahhah, el-Îdâh, el-Mutavassıt, Şevahidu İbni 'Akîl, Şerhu'l-Muğnî* ve *Tuhfetu'l-İhvân* gibi nahiv ilminde otoriter birçok nahiv âlimi ve eserin adıdır.[359]

el-Asam el-Kurdî'nin *Hâşiyetun 'âla Şerhi'l-Unmûzec*'in dışında da bu eser üzerinde birçok hâşiyeler yazılmış olması muhtemeldir. Çünkü ismi geçen âlimlerin

[345] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.565.
[346] el-Bâbânî, **Hediyyetu'l-'Ârifîn** …, c.2, s.565.
[347] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.20, 35, 122 ve bir çok yerde.
[348] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 ve pek çok yerde.
[349] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.225 vb. yerlerde.
[350] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.12, 13, 73, 101.
[351] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.11.
[352] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.11.
[353] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.75.
[354] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.157.
[355] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.209.
[356] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.23.
[357] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.103.
[358] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.13, 24.
[359] Geniş bilgi içi Bkz. el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, adlı eseri.

her birisinin hâşiye mahiyetinde talikleri bulunmaktadır. Ancak biyografi eserlerinde sadece Bâbânzâde'nin zikrettiği *Hâşiyetun 'âla Şerhi'l-Unmûzec* adlı esere ulaşabildik. Bu hâşiyelerin göz ardı edilme nedeni, bunları yazan kişilerin nahiv ilmi açısından pek meşhur olmamalarından kaynaklanmış olabilir.

Ayrıca Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin Arap dili ile ilgili olanlar bölümünde nr. 115/1'de *Hâşiyetun 'ala Şerhi Dibâceti'l Unmûzec* adında yazma bir hâşiye mevcuttur.[360] Fakat bu hâşiyenin üzerinde her hangi bir yazarın ismi bulunmamaktadır. Dolayısıyla *el-Unmûzec*'in şerhinin giriş kımına yazılan bu hâşiyenin kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir.

2.2. EL-UNMÛZEC Fİ'N-NAHV'İN AYRINTILI İNCELENMESİ

2.2.1. Muhtevası

Arap dili alanında günümüze kadar yazılmış olan eserleri kıymet açısından sıralamak gerekirse *el-Unmûzec* önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira gramer konuları ilk olarak *el-Kitâb*'ta nahiv ve sarf konuları bir arada geniş bir şekilde incelenmiştir. Zemahşerî ise bu malzemeyi özetleyip düzenlemek suretiyle *el-Mufassal*'ını kaleme almıştır. Daha sonra Zemahşerî *el-Mufassal*'ı ihtisar ederek nahve dair konuları daha kısa ve öz bir anlatım tarzıyla işlemiş ve bu eserini *el-Unmûzec* olarak isimlendirmiştir.[361]

Arap gramerine dair eser yazan âlimlerin her birisi kendine göre, bir hedef belirtmektedir. Bu hedef doğrultusunda muhteva açısından bakıldığında bazılarının eserleri özet şeklinde, bazılarının orta ve diğer bir kısımın ise detaylı olduğu görülmektedir. Özet şeklindeki eser yazan âlimlerin hedefi, zorunlu bilgileri kısa ve öz ifadelerle muhataba anlatmaktıdır. Aynı zamanda bu sayede öğrencinin bu ilimde bir temel almasını sağlamaktır. Bu özet mahiyetindeki eserlere *el-'Avâmil, el-Unmûzec, el-Elfiyye, el-Kâfiye, el-Lubâb, el-Cumel, el-Katur'n-Nedâ* ve *el-Muğni* gibi eserler örnek verilebilir. Bu eserler muhteva açısından çok kısa, veciz ve temel bilgiler içermektedir. Bunların bir diğer özelliği de, ihtilaflı konulara ya hiç değinilmemiş ya da çok kısa veya dolaylı bir şekilde işaret edilmesidir. Kısa olmakla

[360] Çağmar, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler**, c.3, s.179.
[361] Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1774-1775.

birlikte bunlarda dolaylı da olsa neredeyse nahiv ilmi açısından gerekli olan tüm bilgiler zikredilmiştir.[362]

el-Unmûzec muhteva bakımından hemen hemen bütün nahiv konularını kapsadığından Arap dili eğitim-öğretiminde yeterli bilgiyi ihtiva etmektedir. Zemahşerî bu veciz eserini lüzumsuz veya pratikte faydası olmayan görüş ve yorumlardan arındırmıştır. Bu çalışmada da *el-Unmûzec*'te gereksiz ve faydası olmayan herhangi bir yorum tespit edilmemiştir.

Sâlim Nâdir 'Atiyye *el-Unmûzec*'in *el-Mufassal*'a muhtava bakımından benzediği veya farklılık arz ettiği yerler hakkında şöyle demektedir: "*el-Unmûzec* sıralama bakımından ve ana konularda (isim fiil, harf) *el-Mufassal*'dan farklılık arz etmemektedir. Zemahşerî *el-Mufassal*'da olduğu gibi bu eserinde de üç ana konu olan isim, fiil ve harf bölümlerini zikretmektedir. Fakat Zemahşerî *el-Mufassal*'da bu bölümlerin içinde yer alan bazı konulara *el-Unmûzec*'te değinmemiştir. Örneğin isim bölümünde mendûb, ihtisâs, iştiğâl, tahzir, meksûr ve memdûd elifi, ismi zaman ve mekânı, sülâsı, rubâî ve humâsî vezinli isimleri ve ismi aleti zikretmemiştir. Fiil bölümünde de mezîd fiillerin vezinlerini, sülâsî ve rubâî ve harf bölümünde ise vakıf şini (شين الوقف), tezkîr ve inkâr harflerini zikretmemiştir."[363]

el-Unmûzec'in muhteva bakımından *el-Mufassal* ile neredeyse aynı olduğu söylenebilir. Ancak *el-Unmûzec* âdeta özetin özeti olduğu için, muhtevasında nahiv meselelerine çok kısa bir şekilde işaret edilmiştir. Örneğin Zemahşerî bu eserde temyîz konusunda, "Temyîz cümleden kapalılığı kaldırmaktır", diyerek ve bir kaç tane de örnek vererek kısa bir açıklama yapmıştır.[364] *el-Mufassal*'da ise öncellikle temyîz'in tebyin ve tefsir olarak da isimlendirildiğini belirtmiştir. Daha sonra veciz açıklama ve örneklerle temyîz konusunun neredeyse tüm esaslarından bahsetmiştir.[365]

Son olarak Zemahşerî'nin bu muhtasar eseri erken dönem nahiv kitaplarının metinler kısmında yer almaktadır. Bu muhtasar eserde, muhteva bakımından klasik

---

[362] Mehmet Edip Çağmar, **Arap Belâgatında Te'kîd**, (Basılmamış Doktora Tezi**),** HRÜSBE, Şanlıurfa, 2003, s.82-83.
[363] 'Atiyye, **ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv**, s.64.
[364] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.18.
[365] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.16.

nahiv kitaplarında geçen bütün nahiv konuları çok kısa bir şekide işlenmiştir. Zemahşerî'nin bu eseri muhteva bakımından kanaatimizce eşsiz bir eserdir. Zira kısa olmasına reğmen muhataba nahiv alanında çok önemli bilgiler aktarmıştır.

2.2.2. Yöntemi

Nahiv kitaplarını yazan bütün müellifler konu anlatımında kendilerine has bir yöntem şekli kullanarak nahiv konularını ortaya koymayı amaçlamıştır. Burada *el-Unmûzec*'in *el-Mufassal*'dan özet olduğu dikkate alınarak eserin genelinde hâkim olan yöntem belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için önce *el-Mufassal*'ın yönteminden bahsetmekte fayda vardır.

Nahiv eserlerinde, mukaddimede eser yöntemini arz etmek ilk defa Zemahşerî tarafından yapıldığı söylenmektedir.[366] Zemahşerî *el-Mufassal*'ın mukaddimesinde, bu kitabı yazmada takip ettiği yöntem ile ilgili şöyle demektedir: ''*el-Mufassal fî san'ati'l-i'râb* diye isimlendirilen bu kitabı dört kısım olarak yazdım. Birinci kısım isimler hakkındadır, ikinci kısım filler hakkındadır, üçüncü kısım harfler hakkındadır, dördüncü kısım ise isim, fiil ve harf arasında ortak olan meseleler hakkındadır. Bu kısımlardan her birini de fasllara ayırdım. Böylece nahiv konularının her birisi asıl yerlerinde yer almış olmuştur.''[367] Zemahşerî'nin eserin mukaddimesinde yaptığı bu arzdan açıkça anlaşıldığı üzere o, kitabını dört ana başlık altında ele almıştır. Daha sonra bu dört ana başlığın her birisini de kendi için fasllara ayırmıştır.

Zemahşerî, izlediği bu yöntem tarzıyla oldukça başarılı olmuştur. Nahiv âlimleri arasında Sîbeveyhi'in *el-Kitâb*'ından sonra *el-Mufassal* ikinci ana kaynak olarak kabul edilmiştir. Hatta bazı ilim çevrelerinde *el-Kitâb*'ı dahi geçmiştir. Örneğin; Dimeşk (Şam) hükümdarı 'İsâ b. el-'Âdil Ebî Bekr b. Eyyûb (ö. 624/1227) ilme ve âlimlere çok düşkün bir şahıstır. Birçok ilim alanında âlim olan bu hükümdar Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserini ezberlemiş ve bu eseri ezberleyenleri de otuz dirhemle ödüllendirmiştir.[368] Hükümdarın bu ödülü sayesinde Zemahşerî'nin bu eseri

---

[366] Abdulhamîd Kâsım, en-Neccâr, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, Trablus 1982 s.184.
[367] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.3; İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, c.1, s.17.
[368] İbn Kıesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c.13, s.121.

büyük bir ilgi ve şöhret kazanmıştır. Ayrıca birçok öğrenci tarafından okunmuş ve ezberlenmiştir.

Nahiv kuralları ve esaslarının özet bir şekilde ele alındığı *el-Unmûzec*, *el-Mufassal*'ın yöntem tarzıyla yazılmış bir muhtasar eserdir. Zemahşerî bu eserini aynı *el-Mufassal* gibi belirli bâbalara ayırmıştır. Aynı zamanda *el-Mufassal*'da olduğu gibi bu eserinde de konuların yöntemini belirlemede kelime türlerini (isim, fiil ve harf) dikkate almıştır. Fakat *el-Mufassal*'da zikrettiği dördüncü bâbı bu eserde zikretmemiştir.

Daha önce eserin bölümleri başlığı altında değindiğimiz gibi Zemahşerî *el-Unmûzec*'e öncelikle kelime ve kelâmın tarifini yaparak başlamıştır. Daha sonra eserini isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana bölüme ayırmıştır. Bu ana bölümleri anlatırken onları da kendi içinde kısımlara ayırmıştır. Bu kısımlara giren konuların önce kısa bir şekilde tariflerini yapmıştır. Daha sonra Kur'ân-ı Kerîm veya örneklemelerle konuyu pekiştirmiştir. Bazen de bunun dışında konuların önemli şart ve özelliklerine değinerek diğer konulardan ayıran farklılıkları göz önünde bulundurmuştur.

Zemahşerî çok kısa olmasına rağmen bu eserin muhteva ve yöntemiyle kendisinden sonra gelen birçok âlimi etkilemiştir. Bu nahiv âlimlerinden bazıları bu veciz eser üzerinde şerh çalışmaları başlatmıştır. Başka âlimler ise Zemahşerî'nin bu metodunu takip ederek muhtasar eserler yazmıştır.

2.2.3. Tarifleri

Tarif ve kaideler bütün ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de büyük bir öneme sahiptir. Zira tarif ve kaideler ilim ehlinin gereksiz ve faydası olmayan şeylerle ilgilenmesini engellemektedir. Ayrıca tarifler talebenin hedefe daha kolay ve daha çabuk ulaşmasını sağlamaktadır. Bu yüzden nahiv kaideleri için nahiv eserlerinde kısa ve kapsayıcı tanımlar yapılmıştır. Daha sonra bu tanımların anlaşılması için yazılan şerhlerde açıklamalarda bulunulmuştur. Bunun en açık örneği Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'i ve *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhidir.

Nahiv ilmindeki tariflerin her birisi nahiv âlimlerinin kendi anlayış ve kabiliyetlerine göre yapılmıştır. Zemahşerî de *el-Unmûzec*'te kendine özgü metoduyla nahiv konularını tarif etmiştir. Onun bu tarifleri kendinden önceki eserlerde yapılan tariflerden çok daha kısa ve özlüdür. Zemahşerî bu kısa tanımlamalarıyla çok önemli kaideler ortaya koymayı başarabilmiş ve nahiv ilminde kendini kabul ettirmiş bir nahiv âlimidir.

Mantık âlimlerine göre, tarif (muarrif) üç şekilde gelmektedir. Birincisi yakın cins ve fasldan meydana gelen tanım, buna had denilmektedir. Örneğin ''İnsan düşünen canlıdır.'' Bu muarrif yakın cins olan insan ve fasl olan düşünme kelimelerinden meydana gelmektedir. İkincisi yakın cins ve özel bir vasıftan meydana gelen muarrif, buna resm denilmektedir. Örneğin, ''İnsan gülen canlıdır.'' Burada gülme vasfı insana has olan bir vasıftır. Üçüncüsü ise, bir kelimenin kendisinden daha meşhur bir eş anlamlı kelimeyle tanımlanmasıdır. Örneğin, aslan manasında olan الغضنفر kendisinden daha meşhur olan eş anlamlısı الأسد ile tarif edilmesi (الغضنفر الأسد) gibi.[369]

Tarifin, efradına câmi' ve ağyarına mani' olması gerekir. Yani tarif ettiği şeyin tüm özelliklerini kapsayan ve onda olmayan tüm özellikleri ise dışarıda bırakandır. Nahiv eserlerinde kapsayıcı tarifler Arapça bir ifadeyle مطرد ومنعكس şeklinde ifade edilmektedir.

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec*'te yaptığı tarifler genelde kısa ve kapsayıcıdır. Zemahşerî bu tariflerin kapsayıcı olmasına (efradını câmi' ve ağyârını mâni') dikkat etmiş ve buna önem vermiştir. Zemahşerî bazen konuyu asıl tarifinden ziyade onu özellikleriyle tarif etmiştir. Daha önce de belirtiğimiz gibi bu tanımlara mantık ilminde resm denilmektedir. Bazen de her hangi bir tarif yapmadan o konuyu kısımlara ayırmıştır. Bazı nahiv konularını ise herhangi bir tanım ve taksim yapmadan, örneklerle izâh etmiştir.

Zemahşerî *el-Unmûzec*'te birinci bâb olan isim bâbında daha çok tarif yapmıştır. İsim bâbında yer alan tarif ve önemli nahiv kaideleri şunlardır:

---

[369] eş-Şeyh Ahmed ed-Demenhûrî, **Îzâhu'l-Mubhem, min Me'âni's-Sullem**, (Nşr. Ömer Faruk et-Tibâ'), Mektebetu'l-Me'ârif, Beyrut, 2006, s.54-55.

Kelime: "Kelime müfreddir" (الكلمة مفردٌ).[370] Zemahşerî kelime'yi *el-Mufassal*'da ise şöyle tarif etmektedir:

الكلمة هي اللفظة الدالة على معنى مفردٍ بالوضع[371]

Zemahşerî *el-Unmûzec*'te kelimenin tarifinde lafz, delâlet, mana ve vaz kayıtlarını zikretmemiştir. Bunun nedeni bu kayıtların nahivciler arasında kelimenin tarifinde çok meşhur olmasındandır. Ayrıca Zemahşerî'nin icaza olan meylinden de kaynaklanmış olabilir. Özellikle özet olarak ele aldığı bu risalede icaza çok önem vermiştir.[372]

Zemahşerî'nin yaptığı tarifler burada olduğu gibi bazen çok kısa tanımlardır. Dolayısıyla bu tariflerin anlaşılması için bir açıklamaya ihtiyaç duyulmuştur. Müellifin bu tarifi *el-Unmûzec*'in şârihlerinden olan el-Berde'î tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: "Kelime, nahivcilerin örfünde bu isimle tabir edilip bilinen hakikattır. Hangi vaz olursa olsun, müfred olup bir manaya delalet eden lafızdır."[373]

"Kelime müfreddir." tarifinin ağyârını mani' bir tanım olması için şârihlerin "Zemahşerî kelimenin tarifinde yer alan diğer kayıtları nahivciler örfünde meşhur oldukları için getirmedi." şeklindeki ifadesi eksikdir denilebilir. Çünkü bu eser nahiv ilmine ilk başlayan talebeler için yazılmıştır. Dolayısıyla bu telebelerin bu meşhur örfü bilmelerinin imkânı kısıtlıdır.

Kelâm: "Kelâm birinin diğerine isnad edildiği iki isimden veya bir isim ve bir fiilden oluşmaktadır."[374]

Zemahşerî *el-Unmûzec* adlı eserinde *el-Mufassal*'da kelâm için yaptığı الكلام هو المركَّب منْ كلمتينِ أُسنِدَتْ إحداهما إلى الأُخْرَي tarifini zikretmemiştir.[375] Bu tarifin yerine kelâmı kısımlara ayırarak tarif etmiştir. Zemahşerî bu yöntemle hem kelâmı tarif etmiş hem de kelâmın iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Ayrıca kelamın her bir

[370] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.15.
[371] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, 1990, s.3.
[372] el-Berde'i, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.8.
[373] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.7. Şârihin orijinal ibaresi şöyledir: الكلمة. أي الحقيقة المعهودة المعبر عنها بهذا الاسم في عرف القوم، لفظة دالة على معنى بالوضع أىّ وضع كان
[374] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.15. Orijinal ibaresi şöyledir: الكلام مؤلف إما من إسمين أسند أحدهما إلى الاخر نحو زيدٌ قائم إما من فعلٍ واسم نحو ضرب زيدُ
[375] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.3.

kısmının tarifini de yapmış olduğunu görmekteyiz. Zemahşerî bu tarifin içinde kelâmın her iki kısmına da örnek getirerek konuyu pekiştirmiştir.

İsim: "İsim, ondan söz edilebilinen (onunla konuşulabilen), harf-i cerrin dâhil olabildiği, izafe olunabilen, tenvin kabul edebilen ve marife olabilen kelimedir."[376] Zemahşerî burada ismin meşhur tarifi olan ما دلّ على معنى فى نفسه غير مقترن بأحد الأزمنة الثّلاثة yerine, ismi özellikleriyle tarif etmiştir.

el-Unmûzec'i şerh eden âlimler genelde Zemahşerî'nin tariflerine katılmakla beraber, onun yaptığı bazı tariflere katılmamakta ve onları eleştirmektedirler. Örneğin *el-Unmûzec*'in şârihlerinden olan el-Berde'î *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhinde Zemahşerî'nin isim için yaptığı bu tarifin kapsayıcı (efradını câmi') olmadığını ifade etmiştir.[377]

el-Berde'î daha sonra ismin özellikleriyle tarif edilmesinin neden kapsayıcı olmadığını şerhinde maddeler halinde açıklamaktadır.[378]

el-Berde'i eserinin şerh olması bakımından zikrettiği bu maddelerde oldukça haklıdır. Ancak Zemahşerî'nin eserinin muhtasar bir metin olması ve mübtediler için yazılmış olması onu böyle bir metoda yöneltmiştir. Böylece Zemahşerî bu yöntemle hem ismi açıklamış, hem de özelliklerini zikretmiş olmaktadır. Bu da onun ihtisara verdiği önemi göstermektedir.

Zemahşerî *el-Mufassal*'da ise ismi ما دلّ على معنى فى نفسه دلالة مجردة عن الإقتران şeklinde tarif etmiştir.[379] *el-Mufassal*'ın meşhur şârihlerinden olan İbn Ya'îş, ismin tarifi hakkında şöyle demektedir: "Birçok kişi ismi tarif etmiştir. Fakat Sîbeveyhi ismi, fiil ve harften ayırmak için bir tarife başvurmamıştır. O isme örnek vermek ile yetinmiştir. Muhtemelen Sîbeveyhi harf ve fiili tarif ettiği için ismin tarifine ihtiyaç

---

[376] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.15. Orijinal ibaresi şöyledir: الإسم هو ما صح الحديث عنه ودخله حرف الجر وأضيف ونوّن وعرّف

[377] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.20-21. el-Berde'î'nin orijinal ibaresi şöyledir: ثمّ إعلمْ أنّ هُنَا بَحْثاً لابُدَّ مِنَ التَّنْبِيهِ عَلَيْهِ وهو أنّ المُصَنِّفَ عَرَّفَ الإِسْمَ بخواصٍ غيرِ شاملة

[378] Bu meddeler için bkz. el-Berde'î'nin **Hadâiku'd-Dekâik** adlı eseri**,** s.21.

[379] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.3.

duymamıştır. Çünkü bu tarifler sayesinde ona göre isim, fiil ve harften ayrılmıştır.”[380]

Muhtemelen Sîbeveyhi’nin isim için tarif yapmamasının başka nedenleri de bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi onun döneminde nahiv terminolojisinin daha tam olarak oluşmamasıdır. Zemahşerî’nin *el-Mufassal*’da isim için getirdiği tarif ve *el-Unmûzec*’te ismin özellikleri arasında saydığı الحديث عنه tabiriyle nahiv ilminin terminolojisindeki etkisi görülmektedir.

İsmin özelliklerinden olan الحديث عنه tabiri her ne kadar Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin *el-Îdâh fi’n-Nahv* adlı eserinde geşmiş olsa da kanaatimizce Zemahşerî ile meşhur olmuş bir terimdir. Çünkü Ebû ‘Ali el-Fârisî bu terimi şu şekilde kullanmıştır: فالإسم أعم من الفعل في باب الإسناد (إليه) والحديث (عنه)[381] “İsim isnad edilmekte ve onunla konuşulabilinen bakımından fiilden daha kapsayıcıdır.”[382] Bu terim daha sonraları İbnu’l-Hişâm’ın *Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*[383] ve Ebû’l-Mekârim Ahmed b. Hasan b. Yusuf el-Çârperdî’nin (ö. 746/1346) *el-Muğnî fî ‘İlmi’n-Nahv*[384] adlı meşhur nahiv eserlerinde Zemahşerî yöntemiyle kullanılmıştır. Özellikle de el-Çârperdî *el-Muğnî fî ‘İlmi’n-Nahv* adlı eserinde, Zemahşerî’nin kullandığı şekilde getirmiştir.[385] Bu da onun kendisinden sonraki nahiv âlimlerinde terminoloji bakımında yaptığı etkisini göstermektedir.

İsmu Cins: “İsmu cins ismu ayn (رجل وراكب) ve ismu mâna (عِلْم ومفهوم) olmak üzere iki kısma ayrılır.”[386] Zemahşerî burada olduğu gibi bazen tarif yapmadan ele aldığı terimin kaç kısma ayrıldığını ve bu kısımları örnekleriyle beraber zikretmiştir.

Âlem: Zemamahşerî *el-Mufassal*’da âlem için yaptığı şu tarifi: “Âlem (özel isim) bir şeyin bizzat kendisine takılmış (konulmuş) ve kendisine benzeyenleri

---

[380] İbn Ya‘îş, **Şerhu’l-Mufassal li’z-Zemahşerî**, c.1, s.22.
[381] Ebû ‘Ali el-Fârisî’nin **Îdâh fi’n-Nahv** adlı eserin bazı nüshalarında (إليه) ve (عنه) ifadeleri yoktur.
[382] Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr b. el-Fârisî, **Îdâh fi’n-Nahv**, (Nşr. Hasan Şâzelî Ferhûd), Kulliyetu’l-Edeb, Riyad, 1969, s.7.
[383] Ebu Muhammed Abdullah Cemaluddin b. Hişam el-Ensârî, **Şerhu Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ**, Daru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2004, s.29.
[384] Muhammed b. Abdirrahîm el-‘Umerî el-Meylânî, **Şerhu’l-Muğnî**, Salah Bilici Yayınları, İstanbul, tsz., s.6.
[385] el-Meylânî, **Şerhu’l-Muğnî**, s.6.
[386] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.15. Orijinal ibaresi şöyledir: إسم الجنس على ضربين إسم عين كرجل وراكب واسم معنى كعِلْم ومفهوم

kapsamayan isimdir.” (ما عُلِقَ على شيئ بعينه غير متناول ما أشبهه) *el-Unmûzec*’te zikretmemiştir.[387] Zemahşerî âlemin tarifi yerine onun çoğunlukla isimden, nadiren de fiilden nakil oluduğunu belirtmiş ve bazen de irticalen söylenen bir isim olduğunu söylemiştir.[388]

Muhtemelen Zemahşerî bu tutumuyla talebenin dikkatini âlemin tarifinden çok onun nereden nakil (menkûl) olduğuna çekmek istemiştir. Ayrıca Zemahşerî’nin bu yöntemi daha sonraki nahivciler tarafından uygulanmıştır. Örneğin *el-Muğnî fî ‘İlmi’n-Nahv* adlı eserde müellif âlemin tanımından sonra âlemin nerelerden nakil olduğunu Zemahşerî’nin bu yöntemiyle belirtmiştir.[389]

Mu‘rab İsim: “Mu‘rab, âmillerin değişme sebebi ile sonu değişen isimdir.” (المعرب ما إختلف اخره بإختلاف العوامل) Zemahşerî’nin kısa ve veciz olan bu tarifi kapsayıcı bir tariftir. Fakat bu tarif *el-Unmûzec*’in elimizde bulunan matbu nüshasında bulunmamaktadır. *el-Unmûzec*’in *Hadâiku’d-dekâik* adlı şerhinin metin olarak işaretlenen kısmında yer almaktadır.[390]

Gayr-ı Munsarif İsim: “Gayr-ı munsarif, cerre ve tenvinden engellenen isimdir.” Daha sonra Zemahşerî isimlerin gayr-ı munsarif olma sebeplerinin dokuz tane olduğu belirtmiş ve bu sebepleri saymıştır.[391]

İ‘râb: “İ‘râb, âmillerin değişmesiyle kelime sonunun değişmesidir.”[392] Zemahşerî bu tanımdan sonra değişimin harekeyle veya harfle olduğunu örnekleriyle beraber açıklamıştır. Ayrıca i‘râbın lafzan mümkün olmadığı isimlerde mahalli olarak takdir edileceğini de belirtmiştir.[393]

Zemahşerî î‘râbın lafzan mümkün olmadığı isimlerde takdir edilecek î‘râbın harekeyle olduğu görüşündedir. *Şerhu’l-Muğnî* adlı nahiv eserinde her ne kadar İbnu’l-Hacîb harfle olan takdiri i‘râbı zikretmiş olsa da, takdiri i‘râbın sadece

---

[387] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.3.
[388] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.15. Orijinal ibaresi şöyledir: العلم الغالب عليه أن ينقل عن إسم جنسٍ كجعفر، وقد ينقل عن فعل كيزيد، وقد يرتجل كغطفان
[389] el-Meylânî, **Şerhu’l-Muğnî**, s.6.
[390] el-Berde‘î, **Hadâiku’d-Dekâik**, s.29.
[391] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.15. Orijinal ibaresi şöyledir: وهو الذي منع من الجر والتنوين
[392] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.16. Orijinal ibaresi şöyledir: الإعراب هو إختلاف اخر الكلمة بإختلاف العوامل
[393] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.16.

harekeyle olduğu ve harfle olmadığı belirtilmiştir. *Şerhu'l-Muğnî*'de bunun delili olarak da Zemahşerî'nin bu görüşe iltifat dahi etmemesi gösterilmiştir.[394] Bu da Zemahşerî'nin nahiv ilmindeki yerine ve nahiv âlimlerinin üzerindeki etkisini bir daha göstermektedir.

Fâil: Zemahşerî *el-Mufassal*'da fâil için getirdiği tanımı *el-Unmûzec*'te zikretmemiştir.[395] Bu kısa eserde doğrudan fâlin merfu' olan isimlerde asıl olduğunu ve fâilin iki kısma ayrıldığını örnekleriyle beraber ifade etmiştir.[396]

Zemahşerî *el-Unmûzec* adlı eserinde bazen herhangi bir tarif yapmadan, doğrudan o konunun nasıl olması gerektiğini söylemektedir. Örneğin, mübtedâ ve haber konusunda: "Mübtedâ'nın hakkı mârife olmaktır (وحق المبتدأ أن يكون معرفةً). Haberin hakkı ise nekire olmaktır (وحق الحبر أن يكون نكرة)" demekle yetinmiştir.[397]

Zemahşerî burada mübtedâ ve haberin tarifinden ziyade onların nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir. Zemahşerî bu yöntemle hem mübtedâ ve haberin nasıl olmaları gerektiğini bildirmiş ve hem de onları tanıtmış olmuştur.

Mef'ûlu Mutlak: "Mef'ûlu mutlak masdardır." (المفعول المطلق وهو المصدر) Zemahşerî'nin burada masdardan neyi kastettiğini el-Berde'î şerhinde açıklamaktadır. el-Berde'î'nin bu açıklamasından anlaşıldığına göre Zemahşerî'nin masdardan kastı, fiilin üzerine vâkî olan olayın (hades) ismidir. Eğer Zemahşerî'nin masdardan kastı fiilin ondan türediği hadesin isim olsaydı رجع القهقري "Geri çekildi" örneğindeki mef'ûlu mutlak olan القهقري mef'ûlu mutlak tarifinin içine girmezdi. Böylece tarif kapsayıcı olmazdı.[398] el-Berde'î daha sonra Zemahşerî'nin kastının bu olduğunun delilini de zikretmiştir. Söylediği delil şudur: "Zemahşerî *el-Mufassal*'da mef'ûlu mutlak masdardır (المفعول المطلق وهو المصدرٌ) şeklinde tarif ettikten sonra mef'ûlu mutlakı masdar olan (fiilin ondan türediği hadesin isim) ve masdar olmayan

---

394 el-Meylânî, **Şerhu'l-Muğnî**, s.9.

395 ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.6. Fâil için getirdiği tarifin orijinal ibaresi şöyledir: الفاعل هو ما كان المسند إليه من فعل أو شبهه مقدما عليه أبدًا

396 ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.16. Orijinal ibaresi şöyledir: : فالأصل هو الفاعل وهو على ضربين مظْهرٌ كضرب زيدٌ، ومضمر كضربتَ وزيدٌ ضرب

397 ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.16.

398 el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.72. Orijinal ibaresi şöyledir: عرَّفه بالصدر، وأراد بالمصدر المعرِّفُ إسْمُ الحدَثِ الذي جرى على الفعل تأكيداً لمدلوله نحو: ضرَبْتُ ضَرباً، أو بيانا لفرد مدلوله نحو: ضرَبْتُ ضَربةً، أو لنوع مدلوله نحو: ضرَبْتُ ضِرْبَةً سواء اشتق منه الفعل كالأمثلة المذكورة أو لم يشتق كقهقري في رجع القهقري ولو أراد به اسم الحدث المشتق منه الفعل لبطل عكس تعريفه بمثل القهقري في رجع القهقري لعدم إشتقاق الفعل منه.

şeklinde iki kısma ayırmıştır. Bu tarif ve taksimden, tarifte yer alan masdardan kastın fiilin ondan türediği hadesin isimi değilde fiilin üzerine vâkî olduğu olayın (hades) ismi olduğu anlaşılmaktadır. Aksi halde tarifte çelişki (tanâkuz) olurdu."[399]

Mef'ûlu Bih: Zemahşerî *el-Mufassal*'da mef'ûlu bih için yaptığı "Fâilin fiilinin kendisi üzerine vâki olduğu isimdir." (هو ما وقع عليه فعل الفاعل) tarifini[400] *el-Unmûzec*'te zikretmemiştir. Zemahşerî burada konuya doğrudan ضربتُ زيداً örneğini vererek başlamıştır. Daha sonra Zemahşerî mef'ûlu bih'in gizli bir fiille mansûb olduğunu örneklerle belirtmiştir. Zemahşerî getirdiği كقولك للحاج: مكةَ، وللرمي: القرطاسَ örnekleriyle mef'ûlu bih'in gizli bir fiille mansûb olmasının bir takım semâ'î lafızlar ile olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca منه المنادى diyerek münâdânın da gizli bir fiille mansup olmuş mef'ûlu bih olduğuna işaret etmektedir.[401]

Zemahşerî bu eserde münada ve münadanın çeşitleri hakkında bilgi vermemiştir. Aynı zamanda *el-Mufassal*'da mef'ûlu bih'ten sonra gelen bir tefsir fiili sebebiyle mef'ûlu bih'ten önceki fiilin ve korkutma durumunda olan mef'ûlu bih'in fiilinin de hazf olduğunu söylemiştir. Yani iştiğâl ve tahzir konularını da ele almıştır.[402] Ancak bu risalesinde bu konulara hiç değinmemiştir. Zemahşerî muhtemelen eserin muhtasar olmasından bu denli konulara girmemiştir.

Mef'ûlu Fih: Zemahşerî burada "Mef'ûlu fih iki zarftır." (وهو الظرفان) şeklinde açıklama yapmıştır.[403] Zemahşerî bu kısa açıklamasıyla tariften ziyade mef'ûlu fih'in zaman ve mekân olmak üzere iki kısma ayrıldığına işaret etmiştir. Ayrıca zaman ve mekân zarflarını da müphem ve mu'ayyen olmak üzere ikiye ayırmıştır. Daha sonra bu zarfların her birisini örneklerle açıklamıştır.

Zemahşerî *el-Mufassal*'da mef'ûlu me'ah ve mef'ûlu leh için yaptığı tarifleri *el-Unmûzec*'te zikretmemiştir.[404] Burada bunlara sadece örnek vermek ile yetinmiştir. Fakat Zemahşerî mef'ûlu me'ah örneklerinden sonra mef'ûlu me'ah'ın

---

[399] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, s.72.
[400] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.10.
[401] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.17.
[402] Geniş bilgi için bkz. ez-Zemahşerî, **el-Mufassal** adlı eseri**,** s.11-12-13-14.
[403] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.18.
[404] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.14-15. Bu tariflerin orijinal ibaresi şöyledir: المفعول معه هو المنصوب بعد الواو الكائنة بمعنى مع. المفعول له هو علة الإقدام على الفعل.

fiil veya fiil manasında bir âmile ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca müellifin ضربتُ تأْديباً لهُ örneğinden sonraki "Aynı şekilde fiiline ilet teşkil eden her isim de mef'ûlu leh dir." (وكذلك كل ما كان علةً للفعلِ) şeklindeki ifadesi mef'ûlu leh için âdeta tarif mahiyetindedir.[405]

Hâl: "Fâil veya mef'ûlun bihin durumunu beyan eden isimdir." Müellif bu tariften sonra hâl için ضربتُ زيدًا قائمًا örneğini getirmiştir. Zemahşerî bir örnekle hâl'ın her iki kısmına da delil getirmeyi başarabilmiştir. Çünkü ضربتُ زيدًا قائمًا deki قائمًا hem fâil olan mütekellim zamirine (تُ) ve hem de mef'ûlu bih olan زيدًا kelimesine hâl olabilmektedir. Ayrıca daha sonra "Hâlin hakkı nekire olmaktır. Sahibul hâlın (hâl sahibinin) hakkı ise mârife olmaktır." diyerek hâl ve sahibul hâl'ın nasıl olması gerektiğini de beyan etmiştir.[406]

Temyîz: Zemahşerî *el-Unmûzec*'teki bazı tariflerde taksim yoluna gitmiştir. Zemahşerî temyîz'in tarifini yaparken taksim yoluna giderek şöyle demektedir: "Temyîz, ya bir müfred'den (cümle olmayan) veya bir cümledeki nispetten kapalılığın kaldırılmasıdır."[407]

Müstesnâ: Zemahşerî, burada müstesnâ için her hangi bir tarif yapmamıştır. Sadece müstesnâ'nın mansûb olması gereken yerleri örnekleriyle beraber zikretmiştir. Daha sonra ğayr (غير) kelimesinin hükmü istisnâ edatından sonra gelen ismin hükmü gibi olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî'nin mansub müstesnâ için getirdiği örnekler şunlardır:

جاءني القومُ إلا زيدًا، ما جاءني أحدٌ إلا زيدًا، ما جاءني إلا زيدًا أحدٌ، ما جاءني أحدٌ إلا حمارًا.[408]

İzâfet: "İzâfet, izâfet-i ma'neviyye ve izâfet-i lafziyye olmak üzere iki kısma ayrılır."[409] Görüldüğü gibi Zemahşerî burada da izâfet için tanım yapmadan izâfetin iki kısma ayırıldığını belirtmiştir.

---

[405] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.18.
[406] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.18. Orijinal ibaresi şöyledir: وهي بيان هيئة الفاعل أو المفعول به نحو ضربتُ زيدًا قائمًا وحقها التنكير وحق ذي الحال التعريف.
[407] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.18. Orijinal ibaresi şöyledir: والتمييز وهو رفع الإبهام عن الجملة في قولك طاب زيدُ نفسًا, أو عن المفرد في قولك عندي رقود خلًا.
[408] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.19.
[409] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.19.

İzâfet-i Ma‘neviyye: “İzâfet-i ma‘neviyye لام veya مِن harflerinin anlam katkısıyla yapılan izâfet terkibidir.” Zemahşerî *el-Mufassal*’da olduğu gibi bu eserinde de في harfinin anlam katkısıyla yapılan izafet terkibini zikretmemiştir. Zemahşerî bu izâfet çeşidinin hem az olduğu için hem de لام harfinin anlam katkısıyla yapılan izâfet terkibinin altına da girebildiğinden zikretmediği söylenmektedir.[410]

İzâfet-i Lafziyye: “İzâfet-i lafziyye ismi failin mef’ûlune (ضَارِبُ زَيْدٍ) ve sıfat-ı muşebbehin fâiline (حَسَنُ الوَجْهِ) izâfet olmasıdır.”[411] Zemahşerî ismu mef‘ûlun nâib-i fâiline izâfet olmasına burada değinmemiştir. Bu onun ihtisara önem vermesinden ve hem de ismi mef‘ûl’un izâfetinin, sıfat-ı muşebbehenin izâfetine mukayese edilerek de bilineceğinden kaynaklanmaktadır.[412]

Tevâbi‘: “Bir cihetten yani bir amil tarafından geçmişin (metbû‘un) irâbı ile irâblanan her ikincidir.” Bu tarif *el-Unmûzec*’in elimizde bulunan matbu nüshasında bulunmamaktadır. *Hadâiku’d-Dekâik* adlı şerhte metin olarak işaretlenen kısmında yer almaktadır.[413]

Zemahşerî daha sonra tevâbi‘lerin te’kid, sıfat, bedel, atf-ı beyan ve atıf olmak üzere beş tane olduğunu belirtmiştir. Fakat bunlardan yalnız atf-ı beyanı tarif etmiştir. Diğer tevâbi‘leri ise kısımlara ayırıp örnek getirerek veya sadece örnek vererek açıklamıştır.[414]

Mebnî: “Mebnî sonundaki sükûn ve harekeleri bir amil vasıtası ile olmayan isimdir.” Zemahşerî mebnîyi tarif ettikten sonra mebnî olan isimleri saymıştır. Bunların: Zamirler (منه المضمرات), İsmi işaretler (منه أسماء الإشارة), İsmi mevsuller (منه الموصولات), Esmâu’l-ef‘âller (منه أسماء الأفعال), Bazı zarflar (منه بعض الظروف), Mürekkebler (منه المركبات) ve Kinayeler (منه الكنايات) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca her birisine örnekler getirerek onları açıklamıştır.[415]

---

[410] el-Berde‘î, **Hadâiku’d-Dekâik**, s.103.
[411] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec**, s.19.
[412] el-Berde‘î, **Hadâiku’d-Dekâik**, s.105.
[413] el-Berde‘î, **Hadâiku’d-Dekâik**, s.115.
[414] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.20.
[415] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.20-21. Mebnî için yapılan tarifin orijinal ibaresi şöyledir: المبني هو الذي سكونُ اخره وحركته لا بعامل

Musennâ: "Tesniye (ikilemek) manası için sonuna elif veya öncesi fethalı olan yâ, sonunada tenvin ve harekenin yerine geçen meksûr nûnun geldiği isimdir."[416] Daha sonra Zemahşerî sonunda elif-i meksûre (ى) veya elif-i memdûde (اء) olan isimlerin nasıl tesniye olacağını örneklerle beraber izâh etmiştir.[417]

Cem'i: Zemahşerî, öncelikle cem'in musahhah ve mukesser olmak üzere iki kısma ayrıldığını zikretmiştir. Daha sonra bu kısımların her birine tanım ve örnekler getirerek açıklamıştır.[418]

Mârife ve Nekire: Zemahşerî mârife ve nekire için çok kısa ve kapsayıcı tariflerde bulunmuştur. Mârifenin tarifi: "Kendisiyle muayyen bir şeye delalet eden isimdir." Daha sonra "Mârife beş kısımdır." (وهو خمسة أضرُبٍ) diyerek mârifenin beş kısma ayrıldığına işaret etmiş ve bu kısımları saymıştır.[419]

Nekirenin tarifi ise: "Nekire, kendi cinsi içinde (topluluğunda) yayılan isimdir."[420] Kendi topluluğun hepsine şâmil gelmektedir. Örneğin رجل kelimesi bütün erkeklere şâmil gelmektedir.

Müzekker ve Müennes: Zemahşerî müzekker ve müennesi bir tarif içerisinde açıklamıştır. Bu kapsayıcı tarifi şöyledir: "Müzekker, kendisinde tenis tâ'sı (ة), meksûr ve memdûd elif olmayan isimdir. Müennes ise kendisinde bunlardan birisi (tenis tâ'sı (ة), meksûr ve memdûd elif) olan isimdir."[421] Görüldüğü gibi Zemahşerî tek bir tarif ile ikisini de izâh etmiştir. Bu onun tarif yapmadaki üstün kabileyetini göstermektedir.

Musağğar: Zemahşerînin musağğar hakkında yaptığı tarif musağğardan ziyade onun sığa şeklini açıklamaktadır. Bu tarif: "Evveli zamme ve ikinci harfi fetha

---

[416] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.21. Orijinal ibaresi şöyledir: المثنَّى وهو ما لحقتْ اخِره ألفٌ أو ياءٌ مفتوح ما قبلها لمعنى التثنية ونونٌ مكسورة عوضًا عن الحركة والتنوين

[417] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.21.

[418] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.22.

[419] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.22. Orijinal ibaresi şöyledir: المعرفة ما دل على شيء بعينه

[420] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.22. Orijinal ibaresi şöyledir: والنكرة ما شاع في أُمَّته

[421] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.23. Orijinal ibaresi şöyledir: المذكَّر ما ليس فيه تاء التأنيثِ ولا ألفهُ (المقصورة والممدُودة) والمؤنَّثُ ما فيه إحداهُنَّ

yapılıp, üçüncü sırada sakin yâ (يْ) harfi getirilen isimdir."[422] Daha sonra örneklerle musağğar hakkında detaylı bilgi vermiştir.

Mensûb: "Sonuna nispet için şeddeli yâ (يّ) getirilen isimdir."[423] Zemahşerî'nin bu tarifi musağğarda olduğu gibi mensubun sığa şeklini açıklama mahiyetindedir. Daha sonra bu sığanın oluşması için gerekli şartları "hakkı şöyledir (وحقه)" diyerek sırlamıştır.[424]

Esmâu'l-'Aded: Zemahşerî Esmâu'l-'Aded için her hangi bir tarif yapmamıştır. Burada hangi sayıların müzekker ve hangilerin müennes olduğunu belirtmiştir. Daha sonra sayıların temyîzi hakkında açıklamalarda bulunmuştur.[425]

Fiil Gibi Amel Eden İsimler: (الأسماء المتصلة بالأفعال) Zemahşerî bu başlık altında Masdar (المصدر), İsmi Fâil (وإسم الفاعل), İsmi Mef'ûl (وإسم المفعول), Sıfatı Müşabbehe (والصفة المشبهة) ve İsmi Tefdîl (وأفعال التفضيل) olmak üzere beş kısım zikretmiştir. Bunlardan sadece masdarı tarif etmiştir. Zemahşerî'nin masdar için yaptığı tarif şu şekildedir: "Fiilin ondan müştak (türemiş) olduğu isimdir."[426] Zemahşerî diğerlerini tariflerinden ziyade nasıl ve hangi fiil gibi amel ettiğini örnekleriyle bilirtmiştir.

el-Unmûzec'in ikinci bâbı olan fiil bâbında yer alan tarif ve nahiv kaideleri de şunlardır:

Zemahşerî ismin tarifinde olduğu gibi burada da fiilin asıl tarifi olan الفعل ما دلّ على معنى فى نفسه مقترن بأحد الأزمنة الثّلاثة yerine fiili özellikleriyle tarif etmiştir. Zemahşerî'nin fiil için yaptığı tanım şöyledir: "Başına قدْ, istikbâl ve câzimât harfleri gelen ve ayrıca sonuna da merfû zamir ile sakin tenis tâ'sı (تْ) birleşen kelimedir."[427]

---

[422] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.23. Orijinal ibaresi şöyledir: المصغر وهو ما ضُمَّ أوله وفتِحَ ثانيه ولُحِقه ياءٌ ثالثةٌ ساكِنَةٌ

[423] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.24. Orijinal ibaresi şöyledir: المنسوب وهو الاسم الملحق باخره ياء مشددة للنسبة إليه

[424] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.24.

[425] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.24-25.

[426] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.25. Orijinal ibaresi şöyledir: المصدر هو الاسم الذي يشتق منه الفعل

[427] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.26. الفعل هو ما صح أن يدخله قدْ وحرفا الإستقبال والجوازمُ واتصل به الضمير المرفوع وتاءُ التأنيث الساكنةُ

el-Berde‘î isim tarifinde olduğu gibi Zemahşerî’nin bu tarifinin de kapsayıcı (efradına câmi‘) olmadığını iddia etmiştir. el-Berde‘î bunu örnekleriyle beraber, meddeler halinde açıklamıştır.[428]

Fiil-i Mâzi: “İçinde bulunulan zamandan daha önceki zamanda oluşan olaya (hades) delalet eden fiildir.”[429]

Fiil-i Muzâri‘: “Başında ziyade edilen dört harften (نَأْتِي) birisi nöbetleşerek gelen fiildir.”[430]

Emir: “İf‘al (إفعلْ) vezni üzerine muhatap fâilin onunla emir olunduğu fiildir. Muhatap fâilin dışındakiler ise lâm ile emir olunur.”[431]

Zemahşerî’nin mazî, muzâri‘ ve emir fiilleri için yaptığı bu tarifler kısa ve kapsayıcı tanımlardır. Özellikle muhatap fâilin dışındakiler lâm ile emir olunur (وغيره بلام) ifadesi çok veciz ve kapsayıcı bir tarifdir.

Muteaddî Fiil: “Mef‘ûlu bih’i alan fiildir.” Müellif bu tanımından sonra, bir, iki ve üç mef‘ûlu bih’i alan fiillerin olduğunu örnekler ile izâh etmiştir.[432]

Lâzım Fiil: “Fâile mahsûs olan fiildir.”[433] Diğer bir ifadeyle fâil ile yetinen ve herhangi bir mef‘ûlu bih’i nasb etmeyen fiildir.

Mebnî li’l-Mef‘ûl: “Fâili zikredilmemiş fiildir.”[434] Adından da anlaşıldığı gibi Mef‘ûl için binâ edilen fiildir.

Zemahşerî’nin muteaddî, lâzım ve meçhul fiiller için yaptığı bu tanımlar şârihleri tarafından kapsayıcı olarak görülmüş ve çokça beğenilmiştir.

---

[428] Bkz. el-Berde‘î’nin **Hadâiku’d-Dekâik**, adlı eseri**,** s.212.
[429] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.26. Orijinal ibaresi şöyledir: الماضي هو الذى يدل على حدثٍ في زمنٍ قبل زمانك
[430] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.26. Orijinal ibaresi şöyledir: المضارع هو ما اعتقب في صدره إحدى الزوائد الأربع
[431] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.27. Orijinal ibaresi şöyledir: الأمر ما يؤمرُ به الفاعلُ المخاطب على مثال إفعلْ وغيره بلام
[432] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.27.
[433] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.27.
[434] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi’n-Nahv**, s.27.

Ef'âl-i Kulûb: Zemahşerî bu fiillerin ظَنَنْتُ، حَسِبْتُ، خِلْتُ، زَعَمْتُ، عَلِمْتُ، وَجَدْتُ، وَرَأَيْتُ olduğunu zikretmiştir. Daha sonra bu fiillerin ne amel ettiğini şöyle ifade etmiştir: "Bunlar mübtedâ ve haber (isim cümlesi) üzererine dâhil olur ve ikisini de mef'ûlu bih olarak nasbederler." [435]

Nâkıs Fiiller: Zemahşerî bu fiillerin كان، صار، أَصْبَحَ، أمْسَى، أَضْحَى، ظَلَّ، باتَ، مازالَ، مابَرِحَ، مافَتِئَ، ماأَنْفَكَّ، مادام، ليس olduğunu belirtmiştir. Nâkıs fiillerin amelleri hakkında ise şu açıklamayı yapmıştır: "İsmini ref, haberini de nasb ederler."[436]

Mukarebe Fiilleri: Zemahşerî bu fiillerin عَسى، كادَ، أوْشَكَ، كَرَبَ olduğunu söyledikten sonra, bu fiillerinin amelinin nâkıs fiillerin ameli gibi olduğunu fakat bunların haberinin üzerinde أَنْ bulunan muzâri' fiil olması gerektiğini belirtmiştir.[437]

Zemahşerî, أَنْ muzâri' üzerine geldiği zaman, onun manasını istikbâle çevirir, görüşündedir. Bilindiği gibi عسى fiili de ümit içindir. Ümit ise istikbâlde gerçekleşen bir durumdur. Bundan ötürü عسى'nın haberi üzerine أنْ dâhil olan muzâri' olmasının gerekli olduğuna karar vermiştir. Birçok âlime göre ise عسى 'nin haberinin üzerine أَنْ gelmiş muzâri' olması vacip değildir.[438]

Medh ve Zem Fiilleri: Zemahşerî medh ve zem fiillerinin iki sığası olduğunu ve bunların نِعْمَ، وبِئْسَ olduğunu söylemektedir. Daha sonra bu fiillerin amellerini şöyle ifade etmektedir: "Medh ve zem fiilleri iki merfu' isim üzerine dâhil olurlar. Birincisine fail ikincisine de medh veya zem mahsûsu denilmektedir."[439]

Zemahşerî, bu fiillerin hepsinde önce fiilleri saymış ve daha sonra onları açıklama mahiyetinde amelleri hakkında bilgi vermiştir. Bu açıklamların her bir bu fiiller için bir tanım teşkil etmektedir.

Teaccub Fiilleri: Zemahşerî مأَفْعَلَ زَيْدًا, وأَفْعِلْ بِهِ olmak üzere iki teaccub fiilinin olduğunu söylemiştir. Daha sonra bu fiillerin binâ edilme şartlarını şöyle ifade

---

[435] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.28. Orijinal ibaresi şöyledir: تدخل على المبتداء والخبر فتنصبهما على المفعولية

[436] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.28. Orijinal ibaresi şöyledir: ترفع الاسم وتنصب الخبر

[437] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.28. Orijinal ibaresi şöyledir: وعملها كعمل كان إلا أنَّ خبر عسى أَنْ مع الفعل المضارع

[438] İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, c.7, s.149.

[439] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.29. Orijinal ibaresi şöyledir: يدخلان علا إسمين مرفوعين أوَّلهما يسمى الفاعل والثاني المخصوص بالمدح أو الذم

etmiştir: "Teaccub fiilleri yanlız إفعلَّ وافعالَّ manasında olmayan sülasi mücerred fiillerden binâ edilmektedir." [440]

el-Unmûzec'in üçüncü bâbı olan harf bâbında yer alan tarif ve nahiv kaideleri ise şunlardır:

Harf: Zemahşerî harf için şu meşhur tarifi yapmıştır: "Başkasında bulunan bir manaya delalet eden kelimedir."[441] Bu tarif kısa ve kapsayıcı bir tariftir. Dolayısıyla şârihler tarafından isim ve fiil bölümünde tanımların kapsayıcı olmadığına dair yapılan itirazlar burada yapılmamıştır.

İzâfet Harfleri: Zemahşerî bu harfler için getirdiği tarif şöyledir: "İsimleri mecrûr eden harflerdir" (وهي الجارة للأسماء). Daha sonra bu harflerin her birisini manasıyla beraber saymıştır. Zemahşerî'nin zikrettiği bu harfler:

مِنْ، إلى, حتَّى, فِى, الباء, لام , رُبَّ, واو القسم, تاء القسم, عَلى, عَنْ, كاف, مُذْ, مُنْذُ, حاشَ, خَلا, عدا.[442]

Harfi cerler nahiv eserlerinde değişik sayıda verilmektedir. Bu eserde ise on yedi tane olarak zikredilmiştir.

Fiile Muşabih Harfler (inne ve kardeşleri): Zemahşerî bu harflerin إنَّ, أَنَّ, لكنَّ, كَأَنَّ, لَيْتَ, لَعَلَّ olduğunu belirtmiştir. Fakat bu harflerin hangi ameli yaptığını (ismini nasb, haberini ref ederler) söylemeden, harfleri manalarıyla beraber teker teker saymıştır. Ayrıca bu harflerden olan إنَّ'nin isim ve haberiyle beraber cümle, أَنَّ'nın ise müfred olduğunu zikretmiştir. Bunun için cümle olan yerlerde إنَّ, müfred olan yerlerde de أَنَّ şeklinde okunması gerektiğini açıklamıştır. Daha sonra Zemahşerî bu harflerin amelinin iptali ve tahfif edildiklerinde gerekli olan şartlar hakkında bilgiler vermektedir.[443]

Zemahşerî, muhtemelen örneklerinden anlaşıldığı için bu harflerin amellerine değinmemiştir.

---

[440] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.29. Orijinal ibaresi şöyledir: ولا يبنيا إلا من الثلاثي المجرد ليس بمعنى إفعلَّ وافعالَّ

[441] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.30. Orijinal ibaresi şöyledir: الحرف هو ما دل على معنى في غيره

[442] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.30.

[443] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.30.

Atıf Harfleri: Zemahşerî'nin saydığı atıf harfleri şunlardır: الوَاو, الفاء, ثُمَّ, حَتَّى, أَوْ, إِمَّا, أَمْ, لَا, بَلْ, لكِنْ. Bu harflerin her birisinin hangi atıf için olduğunu belirtmiştir. Örneğin; Vav harfinin tertip ifade etmeyen cem için olduğunu şöyle ifade etmiştir: الواو للجمع بلا ترتيبٍ.[444]

Nefy harfleri: Zemahşerî burada örneğin: ما لنفي الحالِ والماضي القريب منها diyerek "Mâ'nın (ما) şimdiki zaman ve bu zamana yakın olan geçmiş zamanın olumsuzu için olduğunu belirtmiştir." Daha sonra bu harflerin her birisinin hangi zamanı nefy ettiğini zikretmiştir. Zemahşerî'nin bu eserinde geçen nefy harfleri şunlardır: ما, إنْ, لا, لَمْ, لمَّا, لَنْ.[445]

Birçok nahiv eserinde mâ'nın (ما) şimdiki zamanın olumsuzu için olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu eserlerde geçmiş (mazî), şimdiki (hâl) ve gelecek (istikbâl) zaman olmak üzere zamanın üç kısmandan bahsedilmiştir. Ancak Zemahşerî bu kısa eserinde mâ'nın (ما) şimdiki zamana yakın geçmiş zamanın olumsuzu içinde olduğunu da söylemiştir. Böylece zamanın üç meşhur kısmından (mazî, hâl ve istikbâl) başka olan yakın geçmiş zamanın olduğuna da işaret etmiştir. Zemahşerî'nin bu tabiri kendisinden sonra gelen nahiv âlimleri tarafından kullanılmıştır. Örneğin Çârperdî tarafından Zemahşerî'nin bu tanımı meşhur *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* adlı nahiv eserinde yer almıştır.[446] Böyle bir zaman diliminin (yakın geçmiş zaman) İngilizce dilinde de olduğu bilinmektedir.[447] Diller arasındaki benzerlik için güzel bir örnektir.

Tenbîh Harfleri: Zemahşerî tenbîh harflerini ها أمَا ألاَ olduğunu zikretmiştir. Hâ'nın (ها) en çok ismi işaret ve zamirler üzerinde geldiğini belirtmiştir. أمَا ألا için ise sadece örnek (أما إنك خارج, وألا إنَّ زيدًا قائمٌ) vermek ile yetinmiştir.[448]

Nidâ Harfleri: Zemahşerî burada nidâ harflerinin hangi nidâ için olduğunu açıklamıştır. Örneğin: يا, أَيَا, هَيَا harflerinin uzak nidâ, أَيْ, الهمزةُ yakın nidâ ve وَا'nın

[444] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.31.
[445] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.31.
[446] el-Meylânî, **Şerhu'l-Muğnî**, s.98.
[447] İngilizcede bu zaman Present Perfect Tense olarak ifade edilir. İngilizcede yakın geşmiş zaman Have-Has yardımcı fiilleri ile elde edilmektedir.
[448] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.32. Orijinal ibaresi şöyledir: وأكثر دخولها على أسماء الإشارة والضمائر نحو هذا وها أنت. وأما وألا نحو أما إنك خارج, وألا إنَّ زيدًا قائمٌ

mendûb için olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî bu kısa açıklamasıyla yetinmiş, örnek dahi getirmemiştir.[449]

Tasdik Harfleri: Zemahşerî tasdik harflerinin her birisinin nerelerde kullanıldığını örnekleriyle beraber vermiştir. Örneğin: نعم harfinin haber ve istifhamın olumlu ve olumsuz cümlelerinin tasdiki için olduğunu şöyle belirtmiştir: نعم لتصديق الكلام المثبت والمنفي في الخبر والاستفهام. Zemahşerî'nin zikrettiği tasdik harfleri şunlardır: نَعَمْ, بَلَى, أَجَلْ, جَيْرِ, إِيْ.[450] Zemahşerî *el-Mufassal*'da bu tasdik harfleri arasında birçok eserde geçen إِنْ harfini de getirmiştir.[451] Bu eserde ise muhtemelen çok meşhur olmadığından bu tasdik harfini zikretmemiştir.

Zemahşerî bu eserinde أَجَلْ harfinin sadece haber cümlesinin tasdiki için olduğunu söylemiştir. Zemahşerî'nin dışındaki nahiv âlimlerin çoğu ise أَجَلْ'in de نعم gibi olduğu görüşündedir.[452]

İstisnâ Harfleri: Zemahşerî bu harfler için herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Hatta örnek dahi getirmemiştir. O sadece istisnâ harflerinin إِلاَّ, حَاشَ, عَدا, خَلاَ olduğunu zikretmiştir.

Hitab Harfleri: Zemahşerî hitab harflerinin التَّاء, ألكافُ olduğunu söylemiştir. Ayrıca daha sonra bu harflerin zamirler gibi tesniye, cemi', müzekker ve müennes alâmeti aldığını da belirtmiştir.[453]

Sıla (Zâid) Harfler: Bu harflerin الباءُ, مِنْ, لا, ما, أَنْ, إِنْ olduğunu örnekleriyle beraber vermiştir.[454] Fakat Zemahşerî diğer nahiv eserlerinde zâid harfler arasında sayılan لام harfini zikretmemiştir. Eserlerde bu harfin zâid olarak geldiğine dair şu âyet şâhid olarak gösterilmiştir: رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذى تَسْتَعْجِلُونَ *"Çabucak gelmesini istediğiniz azabın bir kısmı belki de tepenize inmek üzeredir."* [455]

---

[449] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.32. Orijinal ibaresi şöyledir: يا, وأيَا وهَيَا للبَعِيد, وأَيْ والهمزةُ للقَرِيبِ, ووَا للمندوب

[450] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.32.

[451] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.76.

[452] es-Sâmerrâî, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, s.129.

[453] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.32. Orijinal ibaresi şöyledir: ويلحقهما التثنية والجمع والتذكير والتأنيث كما تلحق الضمائر

[454] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.

[455] **Kur'ân-ı Kerîm**, Neml, 19/72.

İbn Ya'îş, sılanın Kûfe ekolünde kullanılan bir tabir olduğunu söylemektedir. Basralılar ise zâid tabirini kullanmıştır.[456] Burada sıladan kasıt bağlaç olmalarıdır. Yani bu harfler bir tür bağlaç harfleridir. Çünkü kendilerinden sonraki ifadeyi kendilerinden önceki ifadeyle bağlamaktadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de yaygın olarak yer alan bu sıla harfleri aslında kelamı tekit ve tezyin (süslemek) etmektedir. Örneğin birçok tefsir eserlerinde قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ *"De ki: Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah, yeter."*[457] deki ب'nın kattığı tekit ve tezyin gibi.

Zemahşerî bu harfler için *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* eserlerinde sıla tabirini kullanarak Kûfe ekolünün görüşünü benimsemiştir.

Tefsir (açıklama) Harfleri: Zemahşerî bu harflerin أَيْ, أَنْ olduğunu söylemiştir. Daha sonra أن'nin sadece قول manasındaki fiilden sonra geldiğini, ولا تجيء أنْ إلا بعد فعلٍ في معنى القول ifadesiyle açıklamıştır.[458]

Masdar Harfleri: Zemahşerî bu harflerin أَنْ, مَا olduğunu belirtmiş ve örnekler getirmiştir. Ayrıca bu harflerin kendisinden sonraki fiili nasıl masdara çevirdiğini zikretmiştir.[459]

Tahdid (teşvik) Harfleri: Tahdid harflerinin أَلَّا, هَلَّا, لَوْمَا, لَوْلَ olduğunu ve bu harflerin hem mazî hem de muzâri' fiil ile beraber kullanıldığını söylemiştir.[460]

Takrib harfi: Zemahşerî takrib harfinin قَدْ olduğunu ve bu harfin geçmiş zamanı şimdiki zamana yakınlaştırmak için kullanıldığını zikretmiştir. Ayrıca muzâri' üzerinde ise azlık ifade ettiğini de söylemiştir. Aynı zamanda bu harfin tevakku ve beklenti manasını da taşıdığını belirtmiştir.[461]

İstikbâl harfleri: Müellif bu harflerin لَنْ, أَنْ, السِّين, سوف olduğunu söylemiştir. Zemahşerî bu harfleri saymakla yetinmiş örnek dahi getirmemiştir.[462]

---

[456] İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, c.8, s.128.
[457] **Kur'ân-ı Kerîm**, Ra'd, 13/43.
[458] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.
[459] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.
[460] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.
[461] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33. Orijinal ibaresi şöyledir: وفد لتقريب الماضي من الحال نحو قد قامت الصلاة وتقل المضارع نحو إنَ الكوذوب قد يصدق وفيها توقُّعٌ وانتظار
[462] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.

İstifham harfleri: Zemahşerî istifham harflerini أَلهَمْزَة, هَلْ şekilde iki tane olarak vermiştir. Hemze'nin kullanılış itibariyle هَل'den daha umûmî olduğunu ve bir şeyin ona delaletinde hazf edilebileceğini açıklamıştır. Ayrıca "İstifham harflerine kelamın başında gelmek vardır." diyerek kısa bir şekilde çok önemli bir noktaya işaret etmiştir.[463]

Şart harfleri: Zemahşerî bu harflerin إنْ, لَوْ olmak üzere iki tane olduğunu belirtmiştir. إنْ mazî üzerinde gelse dahi gelecek zaman için olduğunu, ولو ise mustakbelin başında gelse bile mazî için olduğunu şöyle ifade etmiştir: حرفا الشرط إنْ للاستقبال وإنْ دخل على الماضي, ولو للماضي وإنْ دخل على المستقبل.[464]

Zemahşerî burada nahiv kaynaklarında şart harfi olarak geçen أَمَّا harfini zikretmemiştir. Muhtemelen Zemahşerî icaza bağlılığından, az kullanılan bu harfi getirmemiştir. Aynı zamanda başlığı da (حرفا الشرط) tesniye getirerek bu harflerin iki tane olduğunu ifade etmiştir.

İlet harfi: Müellif bu harfin كَيْ olduğunu belirtmiş ve bu harf için örnek getirerek onu izâh etmiştir.[465]

Men' ve zecr harfi: Zemahşerî ımen' ve zecr harfinin كَلَّا olduğunu ve bu harfin nasıl kullanılacağı hakkında örnek getirmiştir.[466]

Lamlar: Müellif bu eserinde ولام التعريف, لامُ القسَمِ, الموطئة له, لامُ جوَابِ لَوْ لَوْلا, لامُ الأَمْرِ, لامُ الإبتداءِ olmak üzere altı lam'dan bahsetmiştir. Ayrıca bunların her birisi için örnek getirmiştir.[467]

Sâkin tenis tâ'sı: ضَرَبَتْ fiilinde olduğu gibi mâzi fiillerin sonuna gelen ve bu fiilin fâilinin müennes olduğunu ilan eden harftir. Bu tenis tâ'sı bir sâkin ile karşılaştığı zaman kesre harekesi ile harekelendirilir.[468]

---

[463] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.34. Orijinal ibaresi şöyledir: والهمزة أعم تصرفا منها وتحذف عند الدلالة وللاستفهام صدر اللكلام

[464] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.34.

[465] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.34.

[466] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.34.

[467] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.34.

[468] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.35.

Tekîd nûnu: Takîd nûn ile ancak talep manasını taşıyan istikbâl fiiller tekîd olunur. Muhaffefe nûnu muşeddede nûnun dâhil olduğu yerlere dâhil olur. Fakat müellif muhaffefenin tesniye ve cemi‘ müennese dâhil olmadığını belirtmiştir. [469]

Hâu's-sekt: Harekesi i‘râb harekesi olmayan kelimenin sonunda vakf için özel olarak getirilen harftir. Örneğin: حَيَّهَلَهْ, ومالِيَهْ gibi. Zemahşerî hâu's-sekt'nin her zaman sâkin olarak okunması gerektiğini, bu harfe hareke verilmesinin yanlış olduğunu söylemiştir.[470]

Zemahşerî görüldüğü gibi nahiv kaidelerine çok kısa tarifler getirerek açıklamıştır. Ayrıca hiç tarif yapmadan konuyu özellikleriyle veya konuyu kısımlara ayırarak izâh ettiği de olmuştur. Bazen sadece örnek getirmek ile yetinmiştir. Bazen ise, harf bâbında olduğu gibi sadece harfleri saymış örnek dahi getirmemiştir. Müellif neredeyse hiçbir nahiv ihtilafına girmemiştir. Nahiv konuları için numune teşkil edecek bir üslûp kullanmıştır. Hatta bu eserin, tabiri caizse nahiv ilmi için bir katalog olduğu söylenebilir. Zemahşerî bütün bunları talebeye ilk planda verilmesi gereken bilgileri kısa bir şekilde vermek için yapmıştır. Nahiv eserleri arasında *el-Unmûzec* icazın en iyi işlendiği eser olarak kabul edilebilir.

2.2.4. Kaynakları

Her eserde olduğu gibi Zemahşerî'nin bu kısa eserinin de beslendiği bazı kaynaklar vardır. Zemahşerî bazı kaynaklara doğrudan, bazılarına ise dolaylı olarak müracaat etmiştir. Zemahşerî, *el-Unmûzec*'te istifade ettiği kaynakları belirtmese de aslında kendisinden önceki nahiv eserlerinden etkilendiği *el-Unmûzec*'ten anlayabilmekteyiz. Bu da aynı konuyu işlemeleri açısından gayet doğaldır. Kısaca *el-Unmûzec*'te kendisine özgü taraflarının olmasının yanında diğer nahiv eserlerinin etkisini de görmek mümkündür.

Bu eser *el-Mufassal*'ın muhtasarı olduğu için en önemli kaynakları *el-Kitâb* ve *el-Mufassal*'dır. Çünkü Zemahşerî'nin eseri olan *el-Mufassal*'ın her yerinde *el-Kitâb*'ın müellifi olan Sîbeveyhi'nin ismi geçmektedir.

---

[469] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.35.
[470] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.35.

2.2.4.1. *el-Kitâb:*

Bu eser pek çok gramer âlimleri tarafından, Arap gramerinde ilk temel kaynak olarak kabul edilmiştir. *el-Kitâb*'ın müellifi Sîbeveyhi'dir.

Sîbeveyhi lakabı ile meşhur olan bu âlimin asıl adı 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî olarak zikredilmektedir.[471] Sîbeveyhi Şirâz yakınlarındaki Beydâ köyünde h.135-140 (m.752-757) yılları arasında doğmuştur. Sîbeveyhi'nin anne babası Fârisîdir. İlk ilmî çalışmalarına bu bölgedeki âlimlerin yanında başlamıştır. Daha sonra Beydâ'dan ilim tahsili için Basra'ya göç etmiştir. Kaynaklardaki bilgiler onun öncelikle hadis öğrenimine başladığı yönündedir. Hadis derslerinde bir dil hatası yaptıktan sonra dil ilimlerine yöneldiği söylenmektedir.[472]

Sîbeveyhi kelimesi Farsça'da elma kokusu anlamına gelen sibôveh kelimesinden gelmektedir. Çocukken yanaklarının kırmızı olması ve sibôveh (Sîbeveyhi) denilerek sevilmesimden kendisine bu lakab verilmiştir.[473]

Sîbeveyhi'nin meşhur eseri *el-Kitâb* Arap gramerinde en kapsamlı ve en önemli temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Arap gramerindeki genişliği ve kapsamlığından âlimler arasında ''el-Bahr'' (deniz) diye de isimlendirilmiştir. *el-Kitâb* eserinin aslı başta Sîbeveyhi'nin el-Halîl b. Ahmed'den okuduğu 'Îsâ b. Ömer es-Sekafi'ye ait *el-Câmi* ile *el-İkmâl* olmak üzere yaklaşık bir buçuk asırlık nahiv, sarf, kıraat ve fonetik alanlarındaki gelişim ve birikimin özetidir. Nitekim eserde el-Halîl b. Ahmed başta olmak üzere birçok âlimden nakillerde bulunmaktadır. Hatta bazen bu nakiller sayfalarca sürmektedir. Ayrıca *el-Kitâb*'ta yer alan bazı malzemeler ise Sîbeveyhi'nin Necd ve Hicaz çöllerine giderek bizzat bedevilerden işitip tespit ettiği bilgilerden meydana gelmiştir. Bu malzemeler *el-Kitâb*'ta Araplardan aldığına dair bazı kayıtların bulunmasından da anlaşılmaktadır.[474]

---

[471] Ebu't-Tayyib el-Lugavî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, s.65.
[472] Zubeydî, **Tabakâtu'n-Nahviyyîn**, s.66; el-Enbârî**, Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, s.54; el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.2, s.350; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-Vu'ât** …, c.2, s.350.
[473] Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, c.1, s.3; M. Raşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **DİA**, İstanbul, 2009, c.37, s.130.
[474] Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **DİA**, c.37, s.130-131.

Zemahşerî, Sîbeveyhi'nin bu eserini çokça okumuş ve detaylı bir şekilde incelemiştir. Çünkü *el-Kitâb* o denemde nahiv eğitimimde okutulan belli başlı nahiv eserlerinin en önemlileri arasında yer almaktadır. Bu eser Zemahşerî üzerinde çok büyük bir etki yaratmıştır. Zemahşerî *el-Mufassal* adlı eserinde, Sîbeveyhi'nin adını çokça zikretmiştir. Zemahşerî, genellikle Sîbeveyhi için "*el-Kitâb*'ın Sâhibi" (صحاب الكتاب) tabirini kullanmıştır. Bazen de عند سيبويه ve başka tabirler de kullanmıştır. Ayrıca Sîbeveyhi bir konu hakkında görüş beyan etmediyse veya bir konu hakkında az bir şey ifade etmişse لم يذكُرْ سِيبَوَيْه, لم يَذْكُرْ سِيبَوَيْه منها إلَّا şeklinde ona atıfta bulunmuştur.[475]

Zemahşerî'nin, Sîbeveyhi'den birçok nahiv konusunda nakilde bulunması, ondan çokça etkilendiğini ve görüşlerinin pek çoğunu desteklediğini göstermektedir. Bu bakımdan Zemahşerî'nin özellikle *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserlerinin oluşumunda *el-Kitâb*'ın önemli etkisi olmuştur. *el-Mufassal*'daki etkisi âşikardır. *el-Unmûzec*'teki ise Sîbeveyhi'nin isminin çokça geçtiği *el-Mufassal*'dan ihtisar edilmiş olmasındandır. Bu nedenden Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri *el-Unmûzec* için önemli bir kaynak olmuştur.

2.2.4.2. *el-Mufassal:*

Zemahşerî nahiv alanında çokça meşhur olan bu eserini 513/1119 yılının Ramazan ayının ilk günlerinde Pazar günü yazımına başlamış ve 515/1121 yılının Muharrem ayının ilk günlerinde tamamlamıştır. Kâtip Çelebi ise Zemahşerî'nin bu eseri 514 yılında bitirdiğini ve daha sonra bu eseri kısaltarak *el-Unmûzec* olarak isimlendirdiğini zikretmektedir. *el-Mufassal* çok büyük bir rağbet görmüş ve çok kişi tarafından şerh edilmiştir.[476]

Zemahşerî, bu eserinde Arap diline olan büyük hayranlığını belirtmiştir. Ayrıca Arap olmayan Müslümanların Arapça ihtiyaçlarını gidermek ve onlara Arapça'yı öğretmek maksadıyla bu eseri ele aldığını belirtmiştir.[477]

---

[475] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.9, 77 ve daha bir çok yerde.
[476] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, c.5, s.169; Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-Zunûn** …, c.2, s.1774.
[477] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s. 1; Benli "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.368.

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı muhtasar eserinin en önemli kaynağı *el-Mufassal* adlı eseridir. Zira Zemahşerî *el-Mufassal*'da gramer ilminin temel esaslarını geniş bir şekilde işlemiştir. Daha sonra o *el-Mufassal* adlı eserinden *el-Unmûzec* başlığı altında bir özet çıkarmıştır. Böylece *el-Unmûzec* kısa ifadelerle bu ilmin tahsilini yapan öğrencilere kolaylık sağlamış ve nahiv ilminin temel esaslarını kısa bir şekilde içinde toplamıştır. Sonuç olarak *el-Unmûzec*, öğrencinin *el-Mufassal*'ı daha az zorlukla anlaması için, ondan kısaltılarak yazılmış bir eserdir.[478] Dolayısıyla *el-Mufassal*, *el-Unmûzec* için âşikar bir kaynakdır.

2.2.4.3. Diğer Eserler:

Bu eserlerden başka Zemahşerî'nin Arapça ögreniminde istifade ettigi başka kitaplar da mevcuttur. Çünkü Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'da en önemli özelliklerinden birisi ihtilaflara yer vermiş olmasıdır. *el-Mufassal*'da Sîbeveyhi dışında el-Halîl, (قال الخليل) ez-Zeccâc (قال الزجَّاج) ve el-Ferrâ (قال الفرَّاء) gibi birçok âlimin ismi geçmektedir.[479] Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'da isimlerini söylediği bu âlimlerin her birisinin eserleri de *el-Unmûzec* için bir kaynak kabul edilebilir.

Kısaca *el-Mufassal*'ın kaynağı olan her bir eser *el-Unmûzec*'in de kaynağıdır. Dolayısıyla *el-Kitâb* ile *el-Mufassal* dışında bu muhtasar eserin birçok kaynağı bulunmaktadır. Ancak biz burada sadece bu iki önemli kaynak esere atıfta bulunduk.

2.2.5. İstişhâdı

İstişhâd شَهِدَ fiilinin istif'al (إستفعال) babından masdar olup sözlükte; şâhid ve delil getirmek anlamına gelmektedir.[480] Istılah olarak istişhâd; nahiv, sarf ve belâgat gibi dil ilimlerinin hakkındaki bir kaidenin doğruluğunu kanıtlamak için, doğruluğuna güvenilen kişilerin Arapça nesir veya nazım olarak söyledikleri bir sözün delil olarak getirilmesi demektir.[481]

Nahiv eserleri içerisinde çok fazla şâhid getirenler genellikle geniş, birçok farklı görüşlere ve ihtilaflara yer veren hacimli eserlerdir. Zemahşerî bu eserinde

---

[478] 'Atiyye, **ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv**, s.65.
[479] Benli "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.368.
[480] İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.7, s.223.
[481] İsmail Durmuş, "İstişhad", **DİA**, İstanbul, 2001, c.23, s.396.

kaideleri destekleyen bir takım âyetler ve örneklemeleri şâhid olarak getirmiştir. Bu şâhidlerin sayısı diğer nahiv kitaplarına bakıldığı zaman oldukça azdır. Fakat Zemahşerî'nin şâhidleri önemli yerlerde kullanmış olması eserin sadeliğini bize göstermektedir.

Daha önce Zemahşerî'nin hayatından bahsedilirken edîp bir kişiliğe sahip olduğuna değinilmiştir. Zemahşerî'nin özellikle *el-Mufassal*'da şâhid olarak getirdiği şiirlerde edebî zevki görülmektedir. Zemahşerî *el-Mufassal*'da şiirleri birçok kere şâhid olarak getirmiştir. O bu eserinde bazen bir beyitle yetinmeyip birkaç beyit getirmiştir. Ayrıca âyetlerle şâhid getirirken âyetleri destekleyici olarak şiir getirdiği de olmuştur. Bundan ötürü *el-Mufassal*'ın birçok yerinde âyet ve şiir beyitlerini bir arada görmek mümkündür.

Zemahşerî, şiir istişhâdları ile dolu olan böyle bir eserin özetinde (*el-Unmûzec'te)* ise şiirle hiç şâhid getirmemiştir. Muhtemelen Zemahşerî telebeye Arapça eğitiminde kolaylık sağlamak ve kısa bir ön bilgi vermek için şiir kullanmamıştır.[482]

Hadis istişhâdı ise mutekaddimûn âlimleri özellikle nahiv olmak üzere dil kaidelerinin doğruluğunu kanıtlamak için hadisleri kullanmamışlardır. Fakat muteahhirûn dönemi âlimleri bu konuda farklı görüşlere ayrılmışlardır. Bunlardan bazıları belirli şartlar çerçevesinde hadislerle şâhid getirmeye cevaz vermişlerdir.[483]

Zemahşerî'den önce yazılan eserlerde hadis ile istişhâd getirildiği pek görülmemiştir. Fakat Zemahşerî hadisle delil getiren muteahhirûn âlimlerdendir. Kitaplarında hadislerle örnekler ve deliller sunmuştur. Böylece Basralı ve Kûfeli nahivcilerin birçoğuna muhalefet etmiştir.[484]

Zemahşerî *el-Mufassal*'da yedi yerde hadis ile istişhâdta bulunmuştur. Ayrıca diğer nahiv eserlerinde de hadislerle istişhâd getirmiştir. *el-Unmûzec*'te ise şiire yer vermediği gibi hadis-i şerif istişhâdından da kaçınmıştır. Zemahşerî bu eserinde Kurân-ı Kerîm âyetleri ile kolay ve basit bir üslûpta olan örneklemeler kullanmıştır.

[482] 'Atiyye, **ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv**, s.65.
[483] en-Neccâr, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, s.173
[484] en-Neccâr, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, s.203

Zemahşerî Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden birçok şâhid getirmiştir. *el-Unmûzec*'te nahiv kurallarının ispatı için kullanılan âyet istişhadları şunlardır:

فَصَبْرٌ جَمِيلٌ "*Artık bana düşen güzelce sabretmektir.*"[485] Bu âyetin takdiri فَصَبْرٌ جميلٌ أَجْمَلُ ya da فأمري صبرٌ جميلٌ birinci takdire göre فَصَبْرٌ haberi hazf edilmiş mübtedâdır. İkinci takdirde ise صبرٌ mübtedâsı hazf edilmiş haberdir. Zemahşerî'nin getirmiş olduğu bu âyette iki şâhid (mübtedâ'nın hazfi ya da haberin hazfi) bulunmaktadır.[486] Bu da Zemahşerî'nin üstün kabiliyetini göstermektedir.

يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا "*Yûsuf! Sen bunu olmamış say!*"[487] Zemahşerî'nin bu âyetteki istişhâdı, müfred âlem münâdâ olan يُوسُفُ üzerinden nidâ harfi يا'nın düşmüş olmasıdır.

فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ "*Ey gökleri ve yeri yaratan!*"[488] Bu âyette de nidâ harfi olan يا düşmüştür. Yalnız burada nidâ harfi muzâf olan münâdâ üzerinden düşmüştür.

وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ "*Şehrin halkına sor.*"[489] Bu âyetin takdiri وَسْأَلِ أَهْلَ القَرْيَةَ burada muzâf olan أَهْلَ hazf edilip, muzâf ileyhi olan الْقَرْيَة onun yerine geçmiştir.[490]

بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ "*O yalancı, günahkar perçeminden!*"[491] Nekire olan bir ismin mârife'ye bedel olabilmesi için sıfat almış olması gerekir. Bu âyette de nekire olan نَاصِيَةٍ mârife olan بِالنَّاصِيَةِ'ne bedel olabilmesi için كَاذِبَة ile sıfatlanlandırılmıştır.

هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ "*Şahitlerinizi getirin.*"[492] Bu âyetteki şâhid ismi fiil olan هَلُمَّ'nın emir olan أَحْضِرْ manasında gelmiş olmasıdır. Takdiri şöyledir: أَيْ أَحْضِرْهُمْ

وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي "*Bunda ölçüyü aşmayın, yoksa gazabıma uğrarsınız.*"[493] Bu âyette ف den sonra gelen muzâri' fiil nehiyin cevabında geldiği için mukadder أَنْ ile mensup olmuştur. Âyetin takdiri şöyledir: فَأَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي

---

[485] **Kur'ân-ı Kerîm**, Yusuf, 12/18.
[486] Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.17.
[487] **Kur'ân-ı Kerîm**, Yusuf, 12/29.
[488] **Kur'ân-ı Kerîm**, Yusuf, 12/101.
[489] **Kur'ân-ı Kerîm**, Yusuf, 12/82.
[490] Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.19.
[491] **Kur'ân-ı Kerîm**, Alâk, 96/16.
[492] **Kur'ân-ı Kerîm**, En'âm, 6/150.
[493] **Kur'ân-ı Kerîm**, Tâhâ, 20/81.

فَنِعْمَ الماهِدُون "*Yeri de biz döşedik; ne güzel yaptık!*"[494] Bu âyette medh mahsûsu olan باسِطُون karine ile bilindiği için hazf olmuştur.

فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى "*Vaktiyle o hakka inanmamış, namaz da kılmamıştı.*"[495] Lânın (لَا) mâzi fiilini nefy edebilmesi için lânın (لَا) âyette olduğu gibi tekrar edilmesi şarttır. Zemahşerî bu âyeti bu konu için şâhid getirmiştir.

فَلَمَّا أَن جَاء الْبَشِيرُ "*Müjdeci gelince*"[496] فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّهِ لِنْتَ لَهُمْ "*Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayasinde yumuşak davrandın.*"[497] لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ *Böylece Ehli kitap'tan olanlar bilsinler.*"[498] فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ "*Bakın! Yıldızların yerlerine yemin ederim*"[499] Zemahşerî bu dört âyeti sıla (zâid) harfleri için getirmiştir. Birinci âyette أَن harfi لمَّا dan sonra zâid olarak gelmiştir. Âyet فلمَّا جاء الْبشيرُ takdirindedir. İkinci âyette de ما harfi zâid olarak gelmiştir. Âyetin takdiri: . أيْ برحمةٍ مِّنَ اللهِ Üçüncü ve dördüncü âyetler de ise لا harfi zâid dir. Bu âyetlerin takdiri: . أَيْ لِئَنْ يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ, وأُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُوم Bu âyetlerdeki zâid harfler çıkarıltıldığında da manaları değişmemektedir.

وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ "*Yeryüzü geniş olmasına rağmen size dar gelmiş*"[500] Bu âyetteki ما harfinin masdar harfi olduğuna şâhid getirmiştir. Zemahşerî bu âyetin takdirinin şöyle olduğunu belirtmektedir: .أي برُحْبِها [501] Zemahşerî bu takdir ile ما harfi kendisinden sonraki رَحُبَتْ fiili ile beraber masdar tevilinde olduğuna işaret etmiştir.

2.2.6. Örneklemeleri

Zemahşerî *el-Unmûzec*'te âyet dışında örneklemeler ile istişhâd getirmiştir. Neredeyse eserindeki bütün konular için örnekler kullanmıştır. Zemahşerî bu örneklerin sade, açık ve anlaşır ifadeler olmasına çok dikkat etmiştir.

---

[494] **Kur'ân-ı Kerîm**, Zâriyât, 51/48.
[495] **Kur'ân-ı Kerîm**, Kıyâme, 75/31.
[496] **Kur'ân-ı Kerîm**, Yusuf, 12/96.
[497] **Kur'ân-ı Kerîm**, Âli İmran, 3/159.
[498] **Kur'ân-ı Kerîm**, Hadîd, 57/29.
[499] **Kur'ân-ı Kerîm**, Vâkia, 56/75.
[500] **Kur'ân-ı Kerîm**, Tevbe, 9/25.
[501] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, s.33.

Zemahşerî *el-Unmûzec*'te örnek getirirken öz ve kısa olduğundan en çok نحُو ve ك lafızlarını kullanmıştır. Zemahşerî'nin bu lafızlarla getirdiği örneklerden bazıları şunlardır:

نحُو: مررْتُ بأَحْمَدِكُمْ.

كزيدٍ, كضرَبَ زيْدٌ.

Aynı zamanda Zemahşerî bazen ikinci tekil şahıs (müfred muhatap) ve üçüncü çoğul şahıs (cem'i gaip) kiplerini da kullanarak sanki karşısında bir muhatab ile konuşuyormuş gibi örnek getirmiştir.[502] Bunların örnekleri ise şunlardır:

ولا تقولُ: إنَّ مُنطَلِقٌ زيْدًا ولكنْ تقُولُ.....

كقَوْلِك للحاجِّ: مكة.

كَقَوْلِهِمْ: لَا بأْسَ.

Zemahşerî bu yöntemle öğrencinin dikkatini her zaman diri tutmayı ve kitap ile iç içe olmayı hedeflemiştir. Böylece öğrenci kendisini adeta eserin içindeymiş gibi görmüştür. Bu da talebenin *el-Unmûzec*'in konuları daha çok kavramasını sağlamıştır. Ayrıca Zemahşerî bazen de "Böyle söyleme fakat şöyle söyle" diyerek öğrenciyi uyandırmıştır.[503]

Zemahşerî'nin *el-Unmûzec* adlı eserinde geçen örneklemelerden bazıları şunlardır:

نحو: زيدٌ قائِمٌ

نحو: ضَرَبَ زَيْدٌ

نحو: جاءني زيدٌ, ورَأيْتُ زيدًا, ومرَرْتُ بِزَيْدٍ

نحو: : جاءني أَبُوه, ورَأَيْتُ أَباه, ومررتُ بأبيهِ

[502] Bkz., ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv,** s.17-18-19.
[503] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv,** s.17.

Zemahşerî *el-Unmûzec* adlı eserinde yukarıda zikrettiğimiz gibi basit cümlelerle çok sayıda örnek getirmiştir. Görüldüğü gibi Zemahşerî konulara örnek getirmekte bile icaz metotuna büyük bir önem vermiştir. Edîp bir yazar olması ve diğer eselerinde şiir ile istişhâd getirmesine reğmen bu eserini şiirlerden tamamen arındırmıştır. Bütün bunları öğrenciyi bıktırmadan nahiv ilminde ilk başta verilmesi gereken bilgileri onlara vermeyi amaçlamıştır. Zemahşerî uyguladığı bu yönteminde oldukça da başarılı olduğu görünmektedir.

2.2.7. İhtilaflara Yaklaşımı

Zemahşerî Bağdat dil ekolünün muteahhirûn dil âlimlerindedir.[504] Nahiv ilmini, zamanın önde gelen nahivcilerden tahsil etmiştir. Dil ilimleri başta olmak üzere birçok ilim alanında çağdaşlarını geride bırakmıştır.

Zemahşerî'nin kullandığı terimlere ve nahiv yöntemine bakıldığı zaman onun Basralı âlimlerden çokça etkilendiği görünmektedir. Çünkü o eserlerinde Basralı gramer âlimlerin görüşlerine çokça yer vermiştir. Zemahşerî birçok eserinde ve özellikle de *el-Mufassal*'da çokça "Basralı arkadaşlarımız" ifadesini kullanmıştır.[505] Fakat bazen Kûfeliler'in, bazen de Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Cinnî'nin görüşlerini benimsemiştir. Aynı zamanda eserlerinde bazen kendi şahsi fikirlerini de ortaya koymuştur. Hatta gramer ilminde ilk defa Zemahşerî tarafında ortaya atılan birçok görüşün olduğunuda görmekteyiz. Bu fikirler onun çalışmalarında taklidi kabul etmediğini göstermektedir.[506]

Kısaca Zemahşerî nahiv alanında sadece kendinden önceki âlimlerin fikirlerini rivayet eden bir râvî olmamıştır. Ortaya atılan nahiv konuları arasında tercihler yapabilen ve yeri geldiğinde de kendi görüşlerini ifade edebilen bir kabiliyete sahip olmuştur.[507] Bunun yanı sıra onun görüşlerinden de anlaşıldığı gibi kendi doğru gördüğü görüşte bütün herkese muhalefet etmiş olması çok kere görülmüştür.[508]

---

[504] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.283.
[505] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.33.
[506] en-Neccâr, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, s.127-128; Benli, **DİA**, c.30, s.368.
[507] Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye**, s.284; Benli "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.368.
[508] en-Neccâr, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, s.128.

Nahiv alanında kaleme alınan bazı eserlerde âlimlerin isimleri zikredilerek aralarındaki ihtilaflara yer verilmiştir. Zemahşerî de *el-Mufassal*'da bu yöntemi benimsemiştir. *el-Unmûzec*'te ise nahiv âlimleri arasındaki ihtilaflara çok az değinmiştir. *el-Unmûzec*'te isim zikredilerek yer alan tek ihtilaf şudur:

Zemahşerî, ليس'ye benzeyen ما ve لا'nin haberi mansubâtlara mülhak olması Hicâz lügatına göre olduğunu zikretmiştir. Zira Hicâzlılar bu haberin mensup olduğunu söylemektedir. Temîmilerin ise ليس'ye benzeyen ما ve لا'nin haberlerini de isimleri gibi merfu okuduklarını belirtmiştir.[509] Dolayısıyla Temîmilere göre ما ve لا'nin haberleri mensubatlara mülhak değildir.

Zemahahşerî'nin *el-Mufassal*'da çokça yer verdiği ihtilaflardan bazıları ise şunlardır:

1. Zemahşerî *el-Mufassal*'da öncelikle nekire bir kelimenin كل ve أجمع kelimeleri ile te'kid'inin caiz olmadığını belirterek Basralıların görüşünü tercih etmiştir. Daha sonra Kufelîlerin nekire belirli bir süre bildirdiği zaman كل ve أجمع kelimeleri ile te'kid'inin caiz olduğu görüşünü şöyle belirtmiştir:[510]

وقد أجاز ذالك الكو فيون فيما كان محدودا كقوله قد صِرْتُ البكرةَ يوْمًا أجْمعًا

2. Zemahşerî هلم kelimesi hakkında: "Arkadaşlarımız (Basralılar) هلم kelimesi لُمَّ ile birlikte elifi hazf olunan tenbîh harfinden (ها) mürekkep olduğu görüşündedir. Kûfelilerin görüşü ise; hemzesi hazf olunan أم kelimesiyle, هل den mürekkeptir" diyerek iki mezhep arasındaki iftilafa işaret etmiştir.[511]

3. Zemahşerî *el-Mufassal*'da كَيْمَه deki ما nın irabında ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Basralılara göre buradaki ما, başında كيْ (harfi cer) bulunduğu için mecrûrdur. Kûfelilere göre ise buradaki ما gizli bir fiille mansubdur. Yani كيْ تفعَل ما ذا (bunu niçin yapıyorsun) takdirindedir. Daha sonra Zemahşerî, konuyla alakalı olarak

[509] ez-Zemahşerî, **el-Unmûzec fi'n-Nahv,** s.19.
[510] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.24-25.
[511] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.33.

"Ben bu sözün doğrudan uzak olduğu görüşünde değilim" diyerek Kûfe ekolunün görüşünü seçmiştir.[512]

Zemahşerî zikretiğimiz bu görüşlerin ilk ikisinde Basralıların son görüşte ise Kûfelilerin görüşünü benimsemiştir. *el-Mufassal* kitabında çoğu zaman burada olduğu gibi görüş seçmiş ve daha birçok ihtilaflara değinmiştir. Zemahşerî bazen Basralıların bazen de Kûfelilerin seçmiş olması, taklitten ve aşırı bağımlılıktan uzak bir âlim olduğunu göstermektedir.

Zemahşerî *el-Mufassal*'da yer alan bu görüş ayrılıklarına ve ihtilaflarına *el-Unmûzec*'te değinmemiştir. Çünkü Zemahşerî, *el-Unmûzec*'te, nahiv ilminin eğitim ve öğretiminde öğrenciyi bıktırmadan temel konuları kısa ifadelerle anlatmayı hedeflemiştir. Böylece nahiv eserlerinde uzunca yer alan ihtilaflardan arındırılmış kısa ve oldukça faydalı bir eser telif etmiştir.

2.2.8. Etkisi

el-Unmûzec, h. VI. yüzyıla kadar ortaya çıkan nahiv eserlerinin en önemli kitaplardan biri olan *el-Mufassal*'ın hulasasıdır. *el-Mufassal* gramer ilminde yazılmış ve birçok ilim merkezlerinde adı pek geçen eserler arasında yer almıştır. Zemahşerî *el-Mufassal*'da birleştirdiği nahiv ve sarf konularını birbirinden ayırarak nahiv konularını *el-Unmûzec* adlı eserinde özetlemiştir. Zemahşerî *el-Keşşâf* eseriyle tefsir sahasında yarttığı büyük etkisinin bir benzerini de *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec* adlı eserleriyle nahiv alanında yaratmıştır.

Zemahşerî bu iki eseriyle birçok nahivciyi etkilemiştir. Özellikle de meşhur *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserlerin yazarı İbnu'l-Hâcib'e büyük bir etkisi olmuştur. İbnu'l-Hâcib *el-Mufassal* ve *el-Unmûzec*'ten çokça etkilenmiştir. Aynı zamanda İbnu'l-Hâcib, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'da birleştirdiği nahiv ve sarf konularını birbirinden ayırmıştır. Nahiv konularını *el-Unmûzec* gibi muhtasar bir eser olan *el-Kâfiye*'de ele almıştır. Sarf konularını ise *eş-Şâfiye* isimli eserinde incelemiştir.

Bazı âlimler *el-Kâfiye*'nin İbnu'l-Hacib'in kendisine ait olmadığını iddia etmiştir. Meşhur *el-Elfiyye* yazarı İbn Mâlik "Bu eser İbnu'l-Hâcib'in kendisinin

[512] ez-Zemahşerî, **el-Mufassal**, s.79.

değildir. Çünkü o, nahvi *el-Mufassal*'ın sahibinden almıştır. *el-Mufassal*'ın sahibi ise, nahivde muhtasar eserleri çokça olan birisidir."[513] diyerek İbnu'l-Hacib'i tenkid etmiştir. Ayrıca DİA da *el-Mufassal*'ın muhtasarları arasında *el-Unmûzec* gibi *el-Kâfiye*'nin de sayılmış olması bu etkiyi gözler önüne sermektedir.[514] Bunun yanı sıra İbnu'l-Hacib'in *el-Kâfiye*'de izlediği yöntemin *el-Mufassal* ile *el-Unmûzec*'in yöntemleriyle neredeyse aynı olması bu görüşü desteklemektedir.

Zemahşerî *el-Unmûzec* adlı eseriyle Ebû'l-Mekârim el-Çârperdî'yi de oldukça etkilemiştir. Zira Ebû'l-Mekârim el-Çârperdî tarafından yazılan *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* adlı eser *el-Unmûzec* yöntemiyle yazılmış ve *el-Unmûzec*'te yer alan bütün konuları kapsamaktadır. el-Çârperdî *el-Unmûzec*'te yer alan neredeyse bütün tarif ve örneklerin aynısını bu eserinde zikretmiştir. Hatta ana başlıklar dışındaki alt başlıkların sıralanışı dahi aynıdır. Ayrıca *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* adlı eser medreselerde de okutulurken hocaların "el-Çârperdî bu eserini *el-Unmûzec*'ten iktibas etmiştir." dediğine birçok kere şahit olunmaktadır. Bu eserde yer alan birçok örneğin *el-Unmûzec*'te geçen örnekler ile aynı olması bu hocaların görüşünlerinde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Örneğin *el-Unmûzec*'te ismu cins konusunda ismu 'ayn için getrilen رجل وراكب ve ismu ma'nâ için getirilen علم ومفهوم örneklerinin aynısı *el-Muğnî fî 'İlmi'n-Nahv* adlı eserde de zikredilmiştir. Aynı zamanda el-Çârperdî'nin temyîz bölümünde getirdiği örnekler ve daha birçok konudaki örnekleri Zemahşerî'nin bu eserde verdiği örnekler ile aynıdır.[515]

Zemahşerî'den sonra gelen nahiv âlimleri onun bu eserlerinde yer alan istişhâdlarıyla çokça istişhâd getirmiştir. Bütün bunlar Zemahşerî'nin bu âlimlerde birçok yönden etki yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla onun sonrakiler üzerinde büyük etkisi olan bir âlim olduğu bir daha müşahede edilmektedir.

2.2.9. Nahiv İlmindeki Yeri ve Önemi

Nahiv ve dil ile ilgili çalışmalar ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'i doğru okumak ve anlamak için ortaya çıkmıştır. Daha sonraları nahiv ilmi müstakil bir ilim haline

[513] el-Hüseynî, "el-Kafiye Beyne Kutubi'n-Nahv", **el-Mevrid**, c.4, s.15.
[514] Benli, "el-Mufassal", **DİA**, c.30, s.369.
[515] el-Meylânî, **Şerhu'l-Muğnî**, s.7-26.

gelmiştir. Taşköprizâde'nin nahiv ilminin öğrenilmesinin farz-ı kifâye olduğunu söylemesi de bu ilme atıf edilen değeri göstermektedir.[516]

Daha ilk dönemlerden beri, öğrencilerin bu ilmi öğrenebilmesi için çok sayıda eser yazılmıştır. Bu müellifler öğretimde kolaylık sağlamak amacıyla eser yazmada değişik yöntem arayışları içerisine girmişlerdir. Bunların en önemlisi *el-Unmûzec* gibi bütün nahiv konularını içine alan kısa ve öz anlatım yöntemleriyle yazılan muhtasar eserlerdir. Nahiv ilminin bütün konularına dair az söz ve çok mana yöntemiyle yazılan bu eserler, kaidelerin kolayca ezberlenmesi ve tekrar kolaylığı sağlaması açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Zemahşerî'nin bu muhtasarı, yazıldığı ilk dönemlerde ve daha sonraki dönemlerde medreselerde ders müfredatı içerisinde değerlendirilmiştir.[517] Günümüzde ise halen kadim geleneği devam ettiren medreselerde *el-Unmûzec*'in el-Berde'î'nin *Hadâîku'd-Dekâik* adlı şerhiyle beraber okutulduğu görülmektedir. Özellikle bu eser Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki medreselerde okutulmaktadır. Bu medreselerde eğitip dili Kürtçe olup, metod olarak da genelde takrîr metodu uygulanır. Ancak okutulan derslerde belirli kitaplar takip edilir ve neredeyse kitapların tamamı Arapça'dır.[518] Böylece *el-Unmûzec*'in eskilerden beri ders müfredatı içerisinde olması eserin nahiv ilmindeki yeri ve önemi anlaşılmaktadır.

el-Unmûzec'in medrese eğitimindeki sıralamasını daha iyi görebilmek için müfredatta yer alan kitapların sıralamasına bakmakta fayda vardır. Bu sıralama kadim geleneğe bağlı olarak faaliyet gösteren medreselere göre yapılmış bir sıralamadır. Sıralama şu şekildedir:

1. *Emsile* (Sarf)

2. *Binâ* (Sarf)

---

[516] Taşköprizâde, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, c.1, s.138.

[517] Yahya Suzan, **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler**, (Uluslararası Sempozyum), Bingöl, 2013, c.1, s.606.

[518] Abtulmuttalip Arpa, **Şark Medreseleri Programında Kur'ân Birikimi**, BÜİFD, Bingöl, 2013, sy.2, s.106-107.

3. *Maksûd* (Sarf)

4. *'Îzzî* (Sarf)

5. *Merâhu'l-Ervâh* (Sarf)

6. *'Avamili Curcânî* veya *'Avamili Birgivî* (Nahv)

7. *Zurûf* (Nahv)

8. *Terkîb* (Nahv)

9. *Şerhu'l-Muğnî* (Nahv)

10. *Hallu'l-Ma'âkıd Şerhu'l-Kavâid* (Nahv)

11. *Hadâîku'd-Dekâik Şerhu'l-Unmûzec* (Nahv)

Burada son olarak *el-Unmûzec*'in dil öğretimine yaptığı katkı bağlamında el-Berde'î'nin bu eser hakkında yaptığı açıklamaya temas etmekte fayda vardır. el-Berde'î bu eseri şerh ederken şöyle demektedir: "*el-Unmûzec* adındaki özlü ve meşhur eser kısa ve özlü olmasına rağmen bütün nahiv konularında okuyucuları ikna etmektedir. Bu eser nahiv ilmine dair birçok önemli konuyu ihtiva etmektedir. Bu yüzden *el-Unmûzec* öğrencinin tek başına okuyarak anlayabileceği bir eser değildir. Ancak çok iyi bir hoca nezaretinde okunması gereken bir muhtasar eserdir."[519]

Sonuç olarak *el-Unmûzec* nahiv ilmindeki yeri, önemi ve bu alanda yaptığı katkıdan dolayı övülmüş ve takdire şayan görülmüş bir eserdir.[520] Özellikle de Zemahşerî gibi önemli bir nahiv âlimi tarafından yazılmış olması eserin önemini göstermektedir. Çünkü Zemahşerî nahiv ilmindeki görüş ve eserleriyle çığır açmış bir âlimdir. Dolayısıyla kendisi ve eserleri nahiv alanında oldukça önem teşkil etmektedir.

[519] el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, c.4.
[520] ez-Zemahşerî, **Divânu'z-Zemahşerî**, s.126; el-Berde'î, **Hadâiku'd-Dekâik**, c.4.

SONUÇ

Zemahşerî h. V. asrın sonlarıyla h. VI. asrın başlarında özellikle Arap dil faaliyetleri açısından ilim ve kültürel çalışmaların gelişmiş olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde Basra ve Kûfe gramer ekolleri sistematik olarak meydana gelmiş ve iki ekol arasındaki tartışmaların dozu hafiflemiştir. Gramer ilminin ilk iki ekolü olan Basra ve Kûfe ekolleri dışında bağımsız görüşler ortaya koyabilen dil bilginleri Bağdat'ta toplanmış ve bu dilciler bir hayli çoğalmıştır. Zemahşerî de bağımsız görüş ifade edebilen ve Bağdat'ta ortaya çıkan bu dil âlimlerinden biridir.

Zemahşerî nahiv, sarf, lügat, edebiyat vb. gibi alet ilimlerinde eser yazdığı gibi, tefsir başta olmak üzere islamî ilimlerin hemen hepsinde eser yazmış bir âlimdir. Özellikle nisbeten geniş bir tefsir olan *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* adlı tefsir onun asıl şöhretlerinden birisi olarak görülmüştür. Aynı şekilde kendi alanında referans olarak kabul görmüş bir önemli bir tefsirdir.

Zemahşerî'nin bu denli bir âlim ve müellif olması ilim ehlinin onun hayatı ve eserleri üzerinde çalışmalar yapmasına yöneltmiştir. Girişte de bilirtiğimiz gibi günümüze kadar Zemahşerî'nin birçok yönüne dair çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak biyografi eserlerinde Zemahşerî hakkında verilen bazı bilgiler halen açıklanmaya muhtaçtır.

Zemahşerî ile ilgili diğer bir husus ise, döneminin çok meşhur dil âlimlerinden ders almış olmasıdır. Bunun yanı sıra Zemahşerî taklit ve taassuptan uzak durmuş ve kendisine özgü birçok görüş ifade etmiştir. Meşhur *el-Mufassal* ve oldukça muhtassar olan *el-Unmûzec* adlı eserleriyle nahiv alanında büyük bir ün kazanmıştır. Onun nahiv konularını işleme tarzı bilinenen şeyleri nakletmekten daha çok, kısa tanımları ile düşünsel bir çabanın içinde olduğunu göstermektedir. *el-*

Mufassal ve *el-Unmûzec* başta olmak üzere nahiv alanında yazdığı eserler, kendisinden sonraki dönemlerde yazılmış olan eserlere etki etmiştir. Aynı zamanda Zemahşerî'nin bu eserlerinde nahiv alanında araştırma yapacak öğrenciler için altın değerinde birçok bilgi bulunmaktadır. Konumuz olan *el-Unmûzec* adlı eseri de yeni başlayan telebeler için büyük önem arz etmektedir.

Zemahşerî *el-Unmûzec*'i nahiv konularını çok geniş bir şekilde açıklamak ve nahiv ilminde yer alan ihtiaflara değinmek için yazmamıştır. Bilakis o bu eserini nahiv kaidelerini çok kısa tanımlar ile izâh etmek ve böylece yeni başlayanlar için nahiv alanında ön bir bilginin oluşması için yazmıştır. Şiir istişhâdlarından ve mantıksal izâhlardan eserini arındırmıştır. Zemahşerî'nin eserde kullandığı dil, açık ve anlaşırdır. Üslûbu ise kısa ve sadedir. Gereksiz ayrıntılara girmemiş öğretici bir üslûp kullanmıştır. Konuların detaylanacağı yerde meseleyi daha uzun eserlere havale etmiştir.

İsminden de anlaşıldığı gibi *el-Unmûzec fi'n-Nahv* nahiv kaide ve kurallarını kısa bir şekikde ele almaktadır. Eğitici bir yöntemle dilin özelliklerini öğreten küçük bir risaledir. Nahiv ilminin numunesi olabilecek bir eserdir, denilebilir. Bu nedenle eserde yapılan tanımların kısa ve kapsayıcı olma konusunda oldukça hassas davranılmıştır. Daha sonra bu tanımlar kısa örnekler ile pekiştirilmiştir.

İçinde şiir istişhadlarını barındırmayan *el-Unmûzec fi'n-Nahv*'te kullanılan istişhadlar, az sayıdaki âyetler dışında çoğunlukla örneklemelerden oluşur. Hemen her konu için örnek kullanmıştır. Genellikle bu örneklemeler sade, açık ve anlaşır ifadelerdir.

Yazıldığı günden beri *el-Unmûzec fi'n-Nahv* çok büyük bir önemi haizdir. Çünkü daha ilk yazıldığı dönemde ve daha sonraki dönemlerde şerh edilmeye mazhar olmuştur. Ayrıca ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberlenmiştir. Günümüzde de özellikle *Hadâiku'd-Dekâik* adlı şerhle beraber medreselerde okutulmaktadır.

Kısaca tezimizin konusunu teşkil eden Zemahşerî'nin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* adlı bu eseri ihtilaflarla dolu nahiv eserlerine göre sadeliği ve anlaşılırlığı dikkate alan bir yöntemle yazılmıştır. Ayrıca nahiv alanında kaynak olarak kullanılabilecek

ve nahiv öğretiminde istifade edilebilecek bir eserdir. Bunun yanı sıra sadeliği ve anlaşılırlığı esas alan bu eser hem pedagojik açıdan başarılı hem de genele hitap edebilme özelliğini taşıyan bir muhtasardır.

Zemahşerî'nin bu eseri okutulup, birçok eserde geçmesine reğmen ismi *el-Enmûzec* şeklinde yanlış olarak bilinmektedir. Hatta DİA gibi bazı önemli kaynaklarda *el-Unmûzec* ve *el-Enmûzec* şeklinde ismi farklı geçmektedir. Bu eserin isminin yanlış bilinmesi, eser hakkındaki ihmalsizlikleri göstermektedir. Bu araştırma sayesinde eserin asıl isminin *el-Unmûzec fi'n-Nahv* olduğu netleşmiş oldu. Ayrıca bu isimlendirmenin eserde kim tarafından yapıldığı belirtilmemesine reğmen, Zemahşerî tarafından esere isim verildiği tesbit edildi. Bunun yanı sıra Zemahşerî'nin önce *el-Mufassal*'ı yazıp, daha sonra bu eseri *el-Unmûzec* olarak özetlediği teyit edildi.

Neticede h. VI. asırda yazılan böyle bir eserin daha incelenmemesi ve isminin dahi yanlış talaffuz edilimiş olması ilim alanında büyük bir ekisiklik olsa gerek. Üstelik Arap dil eğitimi veren kuruluşlar tarafından asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş ve okutulmaktadır. Yapılan bu çalışmayla, Arap dili ile ilgili olan ve Zemahşerî gibi büyük bir dil âlimi tarafından yazılan böyle önemli bir eser doğru bir şekilde değerlendirilmiştir.

Zemahşerî hakkında biyografi eserlerinde verilen bazı bilgiler hakkında önerilerde bulunabiliriz. Bunlar:

Zemahşerî üzerinde yapılan bütün araştırmalarda onun fıkıhta Hanefî olduğu söylenmektedir. Meşhur biyografi yazarı Bâbânzâde ise Zemahşerî'nin hayatını anlatırken onun Şâfiî olduğunu belirtmektedir. Bu ayrıntıya hiçbir aıraştırmacı tarafından değenilmemiştir.

Zemahşerî'nin eserlerde değişik olarak verilen soyu da üzerinde yapılacak bir araştırmayla tam olarak açıklığa kavuşturulabilir.

Zemahşerî'nin, İbn Kesîr tarafından diğer eserlerden değişik olarak verilen yaşı ise araştırılmaya muhtaç konulardandır.

KAYNAKÇA

el-‘ACEMÎ, Fâlih Bidâh ‘Abdullah, **el-Fevâidu’l-‘Abdiyye Şerhu’l-Unmûzec li’z-Zemahşerî**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Amman 2015.

ARPA, Abtulmuttalip **Şark Medreseleri Programında Kur’ân Birikimi**, BÜİFD, Bingöl 2013.

ARPA, Enver, **Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri**, Fecr Yayınları, Ankara 2012.

ARSLAN, Mehmet Nafi, **‘Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku’n-Nahvî Adlı Eseri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2011.

‘ATİYYE, Sâlim Nâdir, **ez-Zemahşerî ve Cuhûduhu fi’n-Nahv**, Daru Cerîr, ‘Umman 2010.

el-BÂBÂNÎ, İsmail Paşa, **Hediyyetu’l-‘Ârifîn Esmâu’l-Mu’ellifîn ve Âsâru’l-Musannifîn**, Daru’l-İhyai’t-Turasi’l-‘Arabî, Beyrut tsz.

BAKIRCI, Selami, Kenan DEMİRAYAK, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 2001.

BENLİ, Mehmet Salih “el-Mufassal”, **DİA**, c.30, İstanbul 2005.

el-BERDE‘Î, Sadullah **Hadâiku’d-Dekâik ‘alâ Metni Unmûzec li’z-Zemahşerî fi’n-Nahv**, Mektebetu Seydâ, Diyarbakır 2016.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtu’l-Mufessirîn)**, İstanbul 1974.

BROCKELMANN Carl, **Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî**, (Nşr. Abdulhalîm en-Neccâr-Ramazan Abdu’t-Tevâb), Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 1977.

el-CÂMÎ, Nureddin Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed, **el-Fevâidu’z-Diyâiyye**, Salah Bilici Yayınları, İstanbul 2000.

el-CEVHERÎ, Ebu’n-Nasr İsmâil b. Hammâd, **Tâcu’l-Luğa ve Sihâhi’l-‘Arabiyye**, (Nşr. Ahmed ‘Abdulgafûr ‘Attâr) Dâru’l-‘İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut 1990.

CEYHAN, Semih, “ez-Zeccâcî”, **DİA**, c.44, İstanbul 2013.

CUVEYNÎ, Mustafa Sâvî, **Menhecu'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyâni İ'câzihi**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz.

ÇAĞMAR, Mehmet Edip, **Arap Belâgatında Te'kîd**, (Basılmamış Doktora Tezi**),** HRÜSBE, Şanlıurfa 2003.

----------, **Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Eserler**, DÜİFD, Diyarbakır 2001.

ÇELEBİ, Muharrem, **Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış**, DEÜİF, sy.5, İzmir 1989.

ÇETİN, M. Nihad, "Arap", **DİA**, c.3, İstanbul 1991.

ÇETİNER, Bedreddin, "Zemahşerî" **Şâmil İslâm Ansiklopedisi**, Şâmil Yayınevi, İstanbul 2003.

ÇÖGENLİ, M. Sadi, Kenan DEMİRAYAK, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1994.

DAYF, Şevki **Medârisu'n-Nahviyye**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 2005.

ed-DEMENHÛRÎ, eş-Şeyh Ahmed, **Îzâhu'l-Mubhem, min Me'âni's-Sullem**, (Nşr. Ömer Faruk et-Tibâ'), Mektebetu'l-Me'ârif, Beyrut 2006.

ed-DÛRÎ, Abdulazîz, "Bağdat (Genel Bakış)", **DİA**, c.4, İstanbul 1991.

DURMUŞ, İsmail, "Nahiv", **DİA**, c.32, İstanbul 2006.

----------, "İstişhad", **DİA**, c.23, İstanbul 2001.

EBÛ MÛSA, Muhammed Hüseyin, **el-Belâğatu'l-Kur'âniyye fî Tefsîri'z-Zemahşerî ve Eseruhâ fi Dirâsâti'l-Belâğiyye**, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Mısır tsz.

EBU'T-TAYYİB el-LUGAVÎ, Abulvâhid b. Ali el-Halebî, **Merâtibu'n-Nahviyyîn**, (Nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Dâru'n-Nehda, Kahire tsz.

EMİN, Ahmed, **Duha'l-İslâm**, Mektebetu'l-Usra, Kahire 1997.

el-ENBÂRÎ, Kemâluddîn Abdurrahman b. Muhammed **Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ**, (Nşr. İbrahim es-Samerrâî), Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.

el-ES'AD, Abdulkerim Muhammed, **el-Vasît fî Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabi**, Mektebetu'l-Dar'ş-Şevâf, Riyad 1992.

el-FÂRİSÎ, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr, **Îdâh fi'n-Nahv**, (Nşr. Hasan Şâzelî Ferhûd), Kulliyetu'l-Edeb, Riyad 1969.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, (Nşr. Muhammed Naim), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 2005.

FURAT, Ahmed Suphi, **Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.

GOLDZIHER, Ignaz, **Arap Dili Mektepleri**, (Çvr. Süleyman Tülücü), EAÜİFD 1990.

el-ĞÂMİDÎ, Salih b. Ğaramullah, **el-Mesâilu'l-İ'tizâliyye fî Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fî Dav-i ma Verede fî Kitâbi'l-İntisâf li İbni'l-Munîr**, Dâru'l-Endelus li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyâd 1998.

el-HAMD, Gânim Kadûrî, **Nahiv Eserlerinin Te'lîfinde Takip Edilen Yöntemler**, (Çvr. Ali Bulut), Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Samsun 2008.

el-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû 'Abdillah Yâkût b. 'Abdillâh, **Mu'cemu'l-Udebâ**, **(**Nşr. İhsân Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

HASAN, İbrahim Hasan, **Târîhu'l-İslâm ed-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâ'î**, Dâru'l-Ciyl, Beyrut 1995.

el-HUFÎ, Ahmed b. Muhammed, **ez-Zemahşerî**, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1966.

el-HÜSEYNÎ, Muhamed Ali, "el-Kafiye Beyne Kutubi'n-Nahv", **el-Mevrid**, Dâru'l-Menzûm, Riyad 1975.

İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osman, **el-Hasâis fi'l-Luğa**, (Nşr. Muhammed Ali en-Neccâr), Dâru'l-Hadis, Beyrut 2006.

İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Ebû Bekir, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân**, (Nşr. İhsan Abbâs), Daru's-Sadr, Beyrut 1977.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmâmuddîn İsmail b. Ömer, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Nşr. Ali Şiri) Mektebetu'l-Me'ârif, Beyrut 1991.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem, **Lisânu'l-'Arab**, (Nşr. Emin M. Abdulvahâb-M.Sâdık el-'Ubeydi), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1996.

İBNU'L-HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdullah Cemaluddin b. Hişam el-Ensârî, **Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ**, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 2004.

İBNU'S-SERRÂC, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî, **el-Usûl fi'n-Nahv**, (Nşr. Muhammed Osman), Mektebetu's-Sakâfeti'd-Dînîyye, Kahire 2009.

İBN YA'ÎŞ, Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn b. Alî el-Esedî, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, (Nşr. İmîl Bedî Ya'kûb), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî, **Keşfu'z-Zunûn 'an Usâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn**, (Nşr. Muhammed Şerefuddîn Yaltekâyâ), Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut tsz.

el-KIFTÎ, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, **İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât**, (Nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire 1982.

KILIÇ, Hulusi, "Kufiyyun", **DİA**, c.26, Ankara 2002.

----------, "Esâsu'l-Belâğa", **DİA**, c.11, İstanbul 1995.

----------, "Basriyyûn", **DİA**, c.5, İstanbul 1992.

el-KURTUBÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâr'ş-Şa'b, Kahire 1967.

MAHMÛD, Husnî Mahmûd, **el-Medresetu'l-Bağdâdiyye fi Târîhi'n-Nahvi'l-'Arabî**, Dâru'l-'Ummâr, Beyrut 1986.

el-MEYLANÎ, Muhammed b. Abdirrahîm el-'Umerî, **Şerhu'l-Muğnî**, Salah Bilici Yayınları, İstanbul tsz.

en-NECCÂR, Abdulhamîd Kâsım, **ez-Zemahşerî Âsâruhû ve Menhecuhu'n-Nahvî**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, Trablus 1982.

en-NEDİM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, **el-Fihrist**, Matbaatu'l-İstikâme, Kahire tsz.

ÖNCÜ, Mustafa, **Fethu'l Esrar fi Kitâbi'l İzhar Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBÜ, İstanbul 2009.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", **DİA**, c.4, İstanbul 1991.

ÖZBALIKÇI, M. Reşit, "Sîbeveyhi", **DİA**, c.37, İstanbul 2009.

----------, **Kur'an ve Hadisin Arap Gramerindeki Yeri**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.

ÖZEK, Ali, **Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

ÖZTÜRK, Mustafa, Mehmet Suat MERTOĞLU, "Zemahşerî", **DİA**, c.44, İstanbul 2013.

es-SÂMERRÂÎ, Fâdıl Salih, **ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye 'inde'z-Zemahşerî**, Matbaatu'l-İrşad, Bağdat 1971.

SÎBEVEYHİ, Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Mektebetu'l-Hânicî, Kahire 1988.

es-SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **el-İktirâh fî 'İlmî Usûli'n-Nahv**, (Nşr. Abdulhakim 'Atiyye-Alâeddin 'Atiyye), Dâru'l-Beyrûtî, Dımışk 2006.

----------, **Hem'u'l-Hevâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi' fi'n-Nahv**, (Nşr. Ahmed Şemsuddin), Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

----------, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât**, (Nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikr, Lübnan 1979.

SUZAN, Yahya, **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler**, (Uluslararası Sempozyum), Bingöl 2013.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrut 1985.

TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, "el-Halîl b. Ahmed", **DİA**, c.15, İstanbul 1997.

TÜCCAR, Zülfikar, ''el-Kayrevânî'', **DİA**, c.20, İstanbul 1999.

el-YÂFİ'Î, Ebû Muhammed Abdullah b. As'ed b. 'Ali b. Süleyman, **Mir'âtu'l-Cinân ve 'İbratu'l-Yekzân fî Ma'rifeti Mâ Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmî, Beyrut 1997.

YILMAZ, Hacı, **Ali b. Mes'ud b. Mahmûd el-Ferğânî'nin el-Mustevfâ fi'n-Nahv Adlı Eserinde Konuları İşleme Yöntemi, Koyduğu Kurallar ve Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.

YUVUZ, Mehmet, **Gramer Çalışmalarını Başlatan Âmiller ve İlk Çalışmalar**, (II./VIII. Asrın sonuna kadar), Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Ankara 2003.

YÜCE, Nuri, "Zemahşerî", **İA**, MEB, c.13, İstanbul 1986.

ez-ZEBED, Ahmed Hasan, **Tarihu'l-Edebi'l-'Arabi li' Medârisi's-Saneviyyeti ve'l-Ulyâ**, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz.

ez-ZEBÎDÎ, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Murtazâ, **Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs**, Matbatu'l-Kuveyt, Kuveyt 2008.

ez-ZEHEBÎ, Ebû Abdillah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, (Nşr. Ömer Abdussellâm Tedmîrî), Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut 1987.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer, **Dîvânu'z-Zemahşerî**, (Nşr. Abdusssettâr Dayf), Muessesetu'l-Muhtâr, Kahire 2004.

----------, **el-Unmûzec fi'n-Nahv**, **(**Nşr. Sami b. Muhammed el-Mensûr), yy 1999.

----------, **el-Mufassal**, yy., 1990.

----------, **el-Keşşâf ‘an Hakâikı’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vîl**, (Nşr. Yûsuf el-Hammâdî), Mektebetu Mısır, Mısır tsz.

ZEYDAN, Corci, **Târihu’t-Temedduni’l-İslâmî**, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut tsz.

ZUBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, **Tabakâtun-Nahviyyîn ve’l-Lağaviyyîn**, (Nşr. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), Dâru’l-Me‘ârif, Kahire 1984.